T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İMAM GAZZÂLÎ'YE GÖRE NEFİS VE NEFİS EĞİTİMİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman
Doç. Dr. Dilaver GÜRER

Hazırlayan
Adem YILDIZ
034244062004

KONYA-2007

(İMAM GAZZÂLÎ'YE GÖRE NEFİS VE NEFİS EĞİTİMİ)

Adem YILDIZ

ÖZET

Nefis, insan düşüncesinin önemli kavramlarından bir tanesidir. Nefsin yapısı ruh, akıl, kalp arasındaki ilişkiler ve bunların insanlara etkisi gibi konular çoğu zaman insan zihnini meşgul etmiştir. Allah (c.c.) ve Muhammed (s.a.v.), Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde nefsin özelliklerinden, olumlu ve olumsuz etkilerinden bahsetmiştir.

Bu tez bir giriş, iki ana bölüm ve bir sonuç bölümünü içermektedir.

Giriş bölümünde nefsin teknik ve lügat anlamlarını, onun yakın anlamlı kavramları olan ruh, kalp, sadr ve aklı tanımlamaya çalıştık. Bununla beraber bu bölümde nefsin Kur'an ve hadislerde kullanımlarını ifade etmeye çalıştık.

Birinci ana bölümde tasavvuf kültürü ve Gazzâlî de nefsin derecelerini açıklamaya çalıştık. Ayrıca bu bölüm nefis ve diğer kuvvetler arasındaki ilişkiyi içermektedir. İkinci ana bölümde Gazzâlî'deki nefis eğitimi hakkında çalıştık.

Sonuç olarak biz şuna ulaştık: Tasavvuf kültürü ve Gazzâlî'de nefis ve nefis eğitimi düşüncesi kendisine bütün insanların başvurabileceği bir metoddur.

IMAM GAZALİ'S INTERPRETİATİON OF LOWER SELF AND ITS DİSCİPLİNE

Adem YILDIZ

ABSTRAKT

Real self (nefs) is one of the important concepts of people thought. Subjects of the structure of real self (nefs), soul, reason, relations between heart, and it's effects to people etc. many times occupied people mind. Allah (c.c) and Muhammed (s.a.v) mentioned in the Qur'an and Hadiths about properties of real self (nefs) and it's positive and negative effects.

This thesis contains one introduction, two main parts and one result part.

In introduction part, we have to describe dictionary and technical meaning of "real self" (nefs) and synonymous concepts of this term "soul, heart, sadr and reason". And we have tried to express in this part using of real self (nefs) in Qur'an and Hadiths.

In the first main part, we tried to explain culture of misticism and real self (nefs) and its degrees in Ghazzali. And this part contains the subject of relations between real self and other strenghts. And in the second main part we have worked about the discipline of the real self (nefs) in Ghazzali.

As a result we have reached to that: in the culture of mistisizm and Ghazzali, real self (nefs) and discipline of real self (nefs) thought is a method which all the people can apply to this method.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....1
ÖNSÖZ.....4

GİRİŞ

NEFİS KELİMESİNİN SEMANTİK TAHLİLİ

A NEFSİN LUGAT MANASI.....8
B. NEFSİN TERİM MANASI.....9
C. NEFİS KELİMESİYLE ANLAM YAKINLIĞI BULUNAN BAZI KAVRAMLAR 11
1. Ruh.....11
2. Kalp 13
3. Sadr.....14
4. Akıl.....15
D. KUR'AN-I KERİM'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ…… 16
E. HADİS-İ ŞERİFLER'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ.....29

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF KÜLTÜRÜ VE GAZZÂLÎ'DE NEFİS

A. TASAVVUFTA NEFİS VE MERTEBELERİ.....33
I. Nefsin, Beden ve Diğer Kuvvetlerle İlişkileri....42
1. Nefis-Beden İlişkisi…….42
2. Nefis-Kalp İlişkisi.....43
3. Nefis-Akıl İlişkisi 46
4. Nefis-Rûh İlişkisi 47
II. Nefsin Mertebeleri.....51
1. Nefs-i Emmâre.....54

2. Nefs-i Levvâme 58
3. Nefs-i Mülhime 61
4. Nefs-i Mutmainne 63
5. Nefs-i Râziye 65
6. Nefs-i Marziye 67
7. Nefs-i Kâmile 70
B. GAZZÂLÎ'YE GÖRE NEFİS VE MERTEBELERİ 72
1. Nefs-i Emmâre 87
2. Nefs-i Levvâme 88
3. Nefs-i Mülhime 90
4. Nefs-i Mutmainne 91

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE NEFİS EĞİTİMİ

A. NEFSİ EĞİTMENİN YÖNTEMLERİ 94
1. Müridin, Nefis Eğitiminde Takip Ettiği Yöntemler 94
2. Şeyhin, Müridin Eğitiminde İzlediği Yöntemler……115
3. Müridin, Nefis Eğitiminde Dikkat Etmesi Gereken Hususlar 126

B. GÜZEL AHLAKIN FAZİLETİ VE GÜZEL AHLAKTA MÜKEMMELLİĞİ ELDE EDEBİLMEK İÇİN GEREKLİ UNSURLAR 129
C. KALP HASTALIKLARININ BELİRTİLERİ..... 146
D. İNSANA NEFSİNİN KUSURLARINI ÖĞRETEN PRENSİPLER 150
E. GELİŞME ÇAĞINDAKİ ÇOCUKLARDA NEFİS

EĞİTİMİ.....153
1. Bedeni Terbiye.....158
2. İctimai Terbiye.....162
3. Çocuğa Verilecek Temel Eğitim.....164
4. Mükafat ve Cezanın Nefis Eğitimindeki Yeri.....170

SONUÇ.....174
BİBLİYOĞRAFYA.....179

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.md.	: adı geçen madde
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ar.	: Arapça
a.s.	: aleyhisselam
b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
bnz.	: benzer
c.	: cilt
c/s.	: cilt/sayfa
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: hicri
h. no.	: hadis no
haz.	: hazırlayan
hz.	: Hazreti

mad. : maddesi

MEBY :Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

MÜİFVY : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

matb. : matbaası

m. : miladi

neşr. : neşriyat

TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

r.a. : radıyallahu anh

s. : sayfa

s.a.v. : sallallahu aleyhi ve sellem

sa. : sayı

ss. : sayfa sayısı

thk. : tahkik

trc. : tercüme eden

ts. : tarihsiz

v. : vefat tarihi

vb. : ve benzeri

vd. : ve devamı

v.s. : ve saire

y.y. : yer yok

yay. : yayınları

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun, üzerinde düşündüğü kavramlardan birisi nefis kavramıdır. Nefsin yapısı, ruh, akıl, kalp arası ilişkiler, insan üzerindeki etkileri, kontrol altına alınıp alınamayacağı gibi konular insanları meşgul etmiştir. Allah Teala Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber (s.a.v.), hadis-i şeriflerinde nefsin özelliklerinden, insan hayatına olumlu ve olumsuz etkilerinden bahsetmiştir. Temelde Kur'an ve sünnetten beslenen ahlakçılar başta olmak üzere tefsirci, kelamcı, felsefeci ve diğer islami ilim dallarına mensup alimler bu kavram üzerinde değişik fikirler ileri sürmüşlerdir.

Kaynak olarak Kur'an ve sünneti esas alan tasavvuf ilmi de hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli insanoğlunu, kâmil insan durumuna getirebilmek için hal ve hareketleri üzerinde etkili olan nefis ve özelliklerini incelemiştir. Mutasavvıflar nefis üzerinde düşünüp, insana verebileceği muhtemel zararları gidermek için çeşitli terbiye yolları ile nefsi ıslaha çalışmışlardır.

Tasavvufta dönüm noktası olarak gördüğümüz ve Tasavvuf ve Kelamı birbirine yaklaştıran, bununla birlikte nefsi tanıyıp onu terbiye etme yolları üzerinde düşünen

büyük müteffekkirlerden biri de Gazzâlî'dir. Bizim bu konuyu ele alış sebebimiz, insanın üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri bulunan nefsi tanımak ve kontrol altında tutabilmenin yollarını Gazzâlî merkezli olarak araştırmamızda göstermektir. Asıl gayesi, Gazzâlî'nin nefis ve nefis terbiyesi ile ilgili düşüncelerini incelemek olan bu çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, nefsin lügat ve terim anlamları, nefis kavramı ile eş anlamlı kavramlar olan ruh, kalp, sadr ve akıl kavramları üzerinde dururken bu kavramların nefis ile birbirlerinin yerine kullanılabildiğini tespit ettik. Kur'an-ı Kerim'de nefis kavramının kullanıldığı manalar arasında nefsin zatullah, diğer ilahlar, insan ruhu, insanın kalbi, gönlü, iç dünyası, insanın bedeni, bedenle beraber ruh, nefsin kötülüğü emredici, cins, tür gibi anlamlarının bulunduğunu tespit ettik. Hadis-i Şerifler'de nefsin insanı kötülüğe sevkedici özelliği ile terbiye edildiğinde ahlaken insanın güzelleşeceğini ifade eden peygamber (s.a.v.)'in sözlerini ifade etmeye çalıştık.

Birinci bölümü, "Tasavvuf Kültürü ve Gazzâlî'de Nefis" başlığı altında toplayarak iki kısımda inceledik. Birinci kısımda yer alan tasavvufta nefis ve mertebeleri içerisinde mutasavvıfların nefse eleştirel bakış açıları ve

nefsi her kötülüğün kaynağında yer alan bir unsur olarak görmeleri üzerinde durduk. Tasavvufta, Nefs'in, beden ve diğer kuvvetlerle ilişkileri kapsamında; nefs-beden, kalp, akıl, rûh ilişkilerini; Nefs'in mertebeleri başlığı altında da nefs-i emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziye, kâmile'den bahsettik. İkinci kısımda Gazzâlî'ye göre nefis tarifini inceledik. Gazzâlî, nefsi insanda öfke ve şehvet gücünün, kötü sıfatların kendisinde toplandığı varlık ve insanın hakikatından ibaret olan latîfe şeklinde ikili bir yapıya sahip varlık olarak ele alıyor. Gazzâlî'ye göre nefsin mertebelerini incelerken dörtlü tasnifte konuyu ele aldık. Gazzâlî'nin genelde nefsin emmâre, levvâme ve mutmainne mertebelerinden bahsederken yer yer nefs-i mülhimeye de yer verdiğini araştırmamızda tespit ettik.

İkinci bölümde, "Gazzâli'ye Göre Nefis Eğitimi" üzerinde durmaya çalıştık. Burada nefsi eğitmenin yöntemleri, güzel ahlakın fazileti ve güzel ahlakta mükemmelliği elde edebilmek için gerekli unsurlar, kalp hastalıklarının belirtileri, insana nefsinin kusurlarını öğreten prensipler ve insanın geleceğinin temellerinin atıldığı özellikle gelişme çağındaki çocuklarda nefis eğitimi konusu incelenmeye çalıştık.

Bu çalışmamda değerli fikirleriyle bana yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Dilaver GÜRER'e, Prof. Dr. Süleyman TOPRAK, Doç. Dr. Hülya KÜÇÜK hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Adem YILDIZ

KONYA-2007

GİRİŞ
NEFİS KELİMESİNİN SEMANTİK TAHLİLİ

A. NEFSİN LUGAT MANASI

Nefis kelimesi, Arapça'da müennes bir kelime olan, nefs kökünden türeyen ve çoğulu nüfûs ve enfâs biçiminde gelen bir kelimedir.[1] Eski arap şiirinde nafs, dönüşlü zamir olarak kullanılır. Kendisine veya şahsa delâlet eder.[2]

Nefis, Arap dilinde başlıca iki manada kullanılır:

Birincisi; "Ruh" manasındadır. Ölen bir kimse için "Falancanın nefsi çıktı" denildiğinde bu anlam kastedilir. İkincisi; "bir şeyin bütünü ve gerçeği" manasıdır. "Falanca nefsini öldürdü ve nefsini helak etti" denildiğinde kastedilen manadır.[3]

Nefis, "kan" anlamında da kullanılmaktadır. "Falancanın kanı aktı" derken bu anlamda kullanılır.[4]

---

[1] Mustafa, İbrahim (ve diğerleri), *el-Mu'cemü'l-Vasît,* Çağrı yay. İstanbul, 1996, ikinci baskı, s. 940.

[2] Calverley, E.E., *İslam Ansiklopedisi, "*Nefs" md., MEBY, Ankara, 1997, IX /178.

[3] İbn Manzûr, Ebu Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, ts., VI/233.

[4] Mustafa, *a.g.e*., s. 940

B. NEFSİN TERİM MANASI

Nefis kelimesinin, sözlük manasında olduğu gibi terim manasında da değişik tarifleri yapılmıştır. Beden kalıbına tevdî edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latîfe[5] anlamında kullanılmakta olan nefis, benlik[6], bir şeyin kendi varlığı[7] anlamında da kullanılır.

Sûfîler, nefis sözcüğünü kullandıkları zaman bu kelimeyle ne bir şeyin varlığını, ne de va'z olunmuş kalıbı kastederler. Onların nefis kelimesinden muradı, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleridir. Sûfîlere göre kulun kötü özellikleri iki çeşittir: Birincisi; kulun günahları ve dine aykırı davranışları gibi iradesine bağlı olarak kazandıkları; ikincisi de yerilmiş ve hoş karşılanmamış olan kötü huylarıdır.[8]

Bazılarınca kendisinde iradî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latîf buharlı bir cevher, Allah tarafından

---

[5] Kuşeyrî, Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* thk. Ali Baltacî, Daru'l-Cil Yay., Beyrut,1990, ikinci baskı, s. 86-87.

[6] Kâşânî, Abdürrezzak, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2004, s. 557.

[7] Kâşânî, *a.g.e*., s. 557.

[8] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 87.

insana üflenen ve "Rûh-ı Rahmânî", "ilâhî ben"[9] manasında kullanılmaktadır.

Son dönem tasavvuf sözlüklerine baktığımızda nefis; ruh, akıl, can, insanın bedeni, ceset, kan, azamet, izzet, görüş, kötü göz, bir şeyin cevheri, hamiyyet, işkence, ukûbet, arzu, murad, aşağı duygular[10] anlamlarında kullanılır.

Cürcânî'ye (v. 816/1413) göre "Nefis, hayat gücünü, hissî ve iradeye bağlı hareketleri üzerinde taşıyan latîf, uçucu bir cevherdir. Buna hayvani ruh da denilir. Nefis, bedene doğan bir cevherdir; ölüm anında bedenin dışındaki ve içindeki ışığı söner. Uyku anında ise bedenin içinde değil, sadece dışında söner. Uyku ile ölüm benzer türdendir. Zira ölüm, tam sönüş; uyku, eksik (yarım) sönüştür.

Nefis cevherinin beden ile ilgisi üç şekilde ortaya çıkar:

Birincisi; nefsin ışığı, bedenin dışındaki ve içindeki tüm organlara ulaşması durumudur ki, buna "uyanıklık"

---

[9] Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* Rehber Yay., Ankara, 1997, s. 545.

[10] Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* Kabalcı Yay., İstanbul, 2001, ikinci baskı, s. 271; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 545.

denir. İkincisi; nefsin ışığı bedenin dış organlarından kesilip yalnızca iç organlarına ulaştığı zamandır, buna da "uyku" denir. Üçüncüsü ise tamamen ışığın sönme halidir; buna da "ölüm"denir.[11]

C. NEFİS KELİMESİYLE ANLAM YAKINLIĞI BULUNAN BAZI KAVRAMLAR

1. Ruh:

Ruh, filozofların nefs-i nâtıka dedikleri şeydir. Ruh, maddeden veya maddeden meydana gelmiş şeylerden uzaktır.[12] Arapça da can, nefis, Cebrail[13] gibi anlamlara gelen ruhu; mutasavvıflar şu şekillerde tarif ediyorlar:

a- Mücerret insan latifesi,

b- İnsandaki bilen ve idrak eden latife olup emr âleminden inmiş, (insandaki) hayvani ruha (cana) binmiş, künhünü idrak etmek mümkün olmayan cevher,

c-İnsandaki hayvani ruhtur.

Aynı zamanda mutasavvıflar ruh'u, latif bir madde olup menbaı kalbin içidir; atardamarlar vasıtasıyla bütün

---

[11] Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Târifât,* "Nefs" , y.y., ts, ss. 242-243**.**

[12] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü*, s. 274.

[13] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 294.

bedene yayılır şeklinde tarifini yapıp özelliklerini belirtirken, cemâdî ve nebatî ruh olarak da ikiye ayırıyor ve bununla canı kastediyorlar.[14]

Bununla birlikte bitkilerde sadece nebatî ruh, hayvanlarda hem nebatî hem de hayvanî, insanda ise nebatî, hayvanî ve insanî ruh birlikte bulunur, diyorlar.

Büyüme, gelişme ve üreme gibi durumlar, nebatî ruh veya nebatî nefis sayesinde; his ve irade ile ilgili hareketler, hayvanî ruh veya hayvanî nefis sayesinde; düşünme, muhakeme gibi davranışlar, insanî ruh veya insanî nefis sayesinde gerçekleşir. Nebatî ve hayvanî ruh ölür, insanî ruh ölmez, yaşar.[15]

Yukarıdaki tariflerden başka ruh'u inceleyen mutasavvıflar, hareketin, hayatın ve idrakin temeli olarak ruh'u üç kısımda değerlendiriyorlar:

1-Hareketin Temeli (Ma bihi'l-hareke) : Maddenin mukabili, yani kuvvet. Madde veya kuvvet, madde veya ruh denildiği zaman bu anlaşılır. Bu, ruhun en genel manasıdır. Bu bakımdan ele alınırsa, elektrik başta olmak üzere

[14] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 294.

[15] Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* Ensar Neşr., İstanbul, 1997, ikinci baskı, s. 305.

harekete geçirici her kuvvet, bir tür ruh olarak değerlendirilebilir.

2-Hayatın Temeli (Ma bihi'l-hayat) : Hayat gücü, geniş manasıyla bu hayat, bitkisel hayatı içine alır. Bu bakımdan bütün bitkiler için ruh tabiri kullanılması vakidir.

3-İdrak'in Temeli (Ma bihi'l-idrak) : İnsanî hayatla sonuçlanan hayvanî hayattır. Bu ruh, bitkisel ruhtan da özeldir. Ruh, bu tavrıyla en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Bu ruha, ruh-ı insanî denmiştir. İlim, irade, kelam, ta'akkul (akletmek), marifet, basit vicdan vs. gibi bütün şuur olayları, bu ruh-ı insanî de ortaya çıkar. Ruh hakkında çok şeyler söylenmiş olmakla birlikte; o, az bir grup hariç, küçük veya büyük kıyamete kadar bir var oluş sırrı şeklinde hayatiyetini sürdürecektir. Allah'tan üfürülen ruh, ölümle maddi bedenden ayrılır.[16]

2. Kalp:

Biyolojik ve anatomik olarak insan göğsünün sol tarafında bulunan çam kozalağına benzeyen bir et parçasıdır.[17] Gönül ve vicdan,[18] rûhânî ruhun huylarında

[16] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* ss. 598-599.

[17] Cebecioğlu, *a.g.e*., s. 422.

[18] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 203.

gerçekleşen itidâl anlamlarında kullanılır. Bu esnada kalp, huylarında uçlara sapmadan ortada bulunur.[19]

Tasavvufta; ilahi hitabın mahalli ve muhatabı, marifet ve irfan denilen tasavvufi bilginin kaynağı, keşf ve ilham mahalli, insanın mahiyeti, madde ile mânânın birleştiği yer, akıl, ruh, Allah'ın tecelli ettiği mahal, İlâhî latîfe gibi çok yönlü manaları ifade eder.[20] Biyolojik manadaki kalb, insanda olduğu gibi hayvanlarda da bulunur. İkinci anlamdaki kalb ise, sadece insanlarda bulunur ve insanı hayvandan ayıran özelliktir.[21]

3. Sadr:

Göğüs, sine anlamındadır. "*Allah'ın İslâm için sadrını açtığı ve Rabbı'ndan bir nur üzere olan…*"[22] ayeti ile bu mana kastedilmektedir.

---

[19] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü*, s. 457.

[20] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 203, Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 422; Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi,* Dergah Yay., İstanbul, 1990, ikinci baskı, s. 179.

[21] Cebecioğlu, *a.g.e.,* s.422.

[22] Zümer, 39/22.

Tasavvufta; ruh anlamında kalbin mertebelerinden biridir.[23] Her türlü vesvese ve afetin giriş yeridir. İhtiyaç, şehvet, endişe ve sıkıntı gibi duyguların bulunduğu yerdir. Bu yüzden bazen daralır, bazen de genişler. Nefs-i emmârenin idare makamıdır. İslam nurunun da ilk girdiği yer orasıdır.[24]

4. Akıl:

Aklın kökü olan "akl" masdarı Arapça'da, men', hacr ve nehy etmek gibi anlamlara gelir. Akıl ise insandaki idrak kabiliyetine verilen addır.[25] Bazı dilciler hak ile bâtılı birbirinden ayırt etmeye yarayan nur, rabbânî latîfe, kalp anlamlarına geldiğini belirtirler. Ayrıca Allah'a ibadete ve cennete girmeye vasıta olan düşünce, kulluk yapmaya alet olan fikir, ibadetin yolunu gösteren ışık anlamlarına geldiği de belirtilir.[26] Mutasavvıflar, genellikle akıl yerine kalb kelimesini kullanırlar. Bir ruhta şehvet galip gelince nefis;

---

[23] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 299, Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 608.

[24] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s. 307.

[25] Cebecioğlu, *a.g.e.,* s. 97.

[26] Uludağ, *a.g.e.,* s. 34.

ruh, haram olan şehveti yenince akıl; ruh, iman özelliklerine sahip olunca da kalb adını alır.[27]

D. KUR'AN-I KERİM'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ

Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesinin, değişik kullanımlarıyla birlikte üçyüze yakın yerde geçtiği görülmektedir.[28] Bu kullanımların büyük çoğunluğu insan ruhunu ifade etmektedir. Ruh sözcüğü ise Kur'an'da yirmi yerde geçiyor ve bunların çok azı insandaki ruhu ifade ediyor.

Kur'an-ı Kerim'de isim olarak kullanılan "nefs" kelimesinin çoğulu "enfüs" olarak kullanılır. "Nüfûs" şeklindeki çoğulu ise iki ayrı yerde kullanılmıştır.[29] Şimdi Kur'an-ı Kerim'de "Nefis" kelimesinin kullanılış biçimlerini görelim.

---

[27] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s. 306.

[28] Bkz.:Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Fikr Yay., Beyrut, 1994, dördüncü baskı, s. 881-885.

[29] İsrâ, 17/25; Tekvîr, 81/7.

Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesi, altı yerde Allah için kullanılmıştır. Nefsin Allah için kullanıldığı yerlerde bu ayetler, ya bizzat Allâh Teâlâ'nın kendi sözleriyle yada başka birinin ağzından dile getirilip, Allah'ın zatı hakkında kullanılmıştır.

Allâh Teâlâ Hz.Mûsâ'ya hitaben:

وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي

"…seni kendim için ayırdım."[30] âyetinde nefis kelimesini "kendi zatı" için kullanmaktadır. Hz. İsâ'nın ağzından "nefis" sözcüğü Allâh Teâlâ hakkında kullanılmaktadır:

"…Sen, benim içimde olanı bilirsin; ben, senin içinde olanı bilemem."[31]

"*O, rahmet etmeyi kendi üzerine almıştır*."[32] âyetinde Allah Teâlâ nefis kelimesini bildiği şeye, özellikle kurtuluşuna ve şakiliğine hükmetti ve istedi anlamlarında "kendi zâtı" hakkında kullanmıştır.[33]

---

[30] Tâhâ, 20/41.

[31] Mâide, 5/116.

[32] En'am, 6/12.

[33] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* Mektebetü't-Tevfîkiyye, thk. Saîd Katıfe, Derve, 1999, II/149.

Kur'an-ı Kerim'in başka yerlerinde de Allâh Teâlâ, nefis kelimesini "kendisi için" kullanıyor:

"…Allah sizi kendisiyle korkutur."[34]

"*Rabb'iniz rahmet etmeyi kendi üstüne yazdı."*[35] Bu âyetlerde geçen nefis kelimeleri Allah'ın zatını ifade etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Allâh Teâlâ'dan başka, "putpereslerin tapındıkları tanrılar için" de iki ayrı yerde nefis kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu âyet-i kerîmelerden birinde Allâh Teâlâ puta tapanlara işaret ederek:

"O'nu (Allah'ı) bırakıp, hiçbir şey yaratmayan, kendileri yaratılan ve kendi nefslerine bile ne zarar, ne fayda veremeyen, öldüremeyen, yaşatamayan, (ölüleri diriltip kabirden) çıkaramayan bir takım tanrılar edindiler."[36] buyurmaktadır.

Diğer bir âyette de Hz. Muhammed (s.a.v.)'e seslenerek:

---

[34] Âl-i İmrân, 3/28.

[35] En'am, 6/54.

[36] Furkan, 25/3.

"De ki: Öyleyse O'ndan (Allah'tan) başka kendi nefslerine bile bir yarar ve zarar veremeyen velîler mi edindiniz?"[37] buyurmaktadır.

Nefis kelimesinin, Kur'an-ı Kerim'de "insan ruhu" olarak kullanıldığı yerlere bakacak olursak;

يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ

" Ey huzura kavuşmuş nefis! O senden, sende ondan hoşnut olarak Rabbine dön."[38] âyetinde mutmain oluş ilimle, Allah'ı zikirle ve cennetteki müjdelerle olmak üzere üç şekilde gerçekleşir.[39]

Bu âyetin dışında şu mealdeki âyet-i kerîmelerde de nefis kelimesi insan ruhu anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

"…canlarınızı verin…"[40]

"Allah öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında nefislerini alır."[41] Bu âyetlerde canlarınızı verin, Allah nefislerini alır denilirken bedene

[37] Ra'd, 13/16.

[38] Fecr, 89/27.

[39] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* VI/288.

[40] En'am, 6/93.

[41] Zümer, 39/42.

hayat veren ruh'un, nefsin Allah'a teslim edilişi anlatılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesi, "insanın kalbi, gönlü, iç dünyası" anlamında da kullanılmıştır.

"Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler."[42]

يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِم مَّا لاَ يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ

"Sana açmadıklarını içlerinde gizliyorlar."[43] âyet-i kerimelerinde geçen nefis kelimeleri kalp, sadr ve iç dünya anlamında kullanılmasına güzel örnek oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bu iki âyetin dışında aşağıda meallerini vereceğimiz âyetlerde bu manayi içermektedir.

"Rabbini gönülden ve korkarak, içinden hafif bir sesle sabah, akşam an."[44]

"Yusuf bunu içinde sakladı, onlara açmadı."[45]

---

[42] Bakara, 2/109.

[43] Âl-i İmrân, 3/154.

[44] A'raf, 7/205.

[45] Yusuf, 12/77.

"Size bir peygamber nefsinizin hoşlanmadığı bir şey getirdikçe, büyüklük taslayarak..."[46] Kur'an-ı Kerim'de bu âyetler gibi kalp, sadr ve iç dünya anlamını içeren başka âyet-i kerîmeler de vardır.[47]

Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesinin "insanın bedeni" anlamında kullanılışının en güzel ve açık örnekleri Yusuf (a.s) kıssasının anlatıldığı Yusuf suresinde görülür. Mısır azizinin karısı, Hz.Yusuf'tan murad almak yani bedeninden yararlanmak istemiş fakat Yusuf (a.s) ondan kurtulmayı başarmıştır.[48]

"Yusuf, o benden murad almak istedi, dedi..."[49] âyetinde Yusuf (a.s)'ın doğruluğu[50] ve nefis kelimesinin "insan bedeni" için kullanıldığı açık olarak görülmektedir.

"Hiçbir nefis Allah'ın izni olmadan ölmez; o, belli bir vakte bağlanmıştır."[51]

---

[46] Bakara, 2/77; Bkz: Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* "Kur'an-ı Kerim'de nefs kelimesinin manaları" Akçağ Yay., ts., Ankara, ss. 53-57.; Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı,* ss. 23-37.

[47] Bkz. Bakara, 2/130; Tâhâ, 20/67; Mücâdele, 58/8; Secde, 32/17; Nisâ, 4/113.

[48] Yusuf, 12/26-51.

[49] Yusuf, 12/26.

[50] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* III/185.

[51] Âl-i İmrân, 3/146.

"…Her nefis ölümü tadacaktır…"[52] âyeti ölüm kadehinin her dirinin avucuna konulacağına işaret etmektedir.[53]

"Allah'ın haram kıldığı nefse (cana) haksız yere kıymayın…"[54] âyeti haksız yere bir nefsin öldürülmesinin caiz olmadığına ve kişinin de intihar v.b. yollar ile kendi nefsine kıyamayacağına işaret eder.[55]

Bu âyetlerdeki nefis kelimeleri "insan bedeni" manasında kullanılmıştır. Bunların dışında insan bedenine delâlet eden başka âyetlerde vardır.[56]

Kur'an-ı Kerim'de verilen âhiret hayatına ilişkin tasvirler nefsin bâkî olduğuna işaret etmektedir. Yukarıda geçen her nefsin mutlaka ölümü tadacağına dair âyet, aslında nefsin ölmeyeceğine delâlet etmektedir. Zira nefsin ölümü tadması, bedeninin ölümünü hissetmesi, ölen bedeninin acısını çekmesi, bedeninden ayrılması demektir. Tatmak için diri ve duyarlı olmak gerekir. Nefsin insan

---

[52] Âl-i İmrân, 3/185; Enbiya, 21/35; Ankebût, 29/57.

[53] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* III/ 194.

[54] İsrâ, 17/33.

[55] Kuşeyrî, *a.g.e.,* IV/18.

[56] Bakara, 2/240; Âl-i İmrân, 3/61; En'am, 6/151; İsrâ, 17/33; Nahl, 16/7; Kehf, 18/6; Kasas, 28/19; Secde, 32/27; Ahzâb, 33/50; Zâriyat, 51/20-21; Hadîd, 57/22.

bedeni anlamına kullanıldığı Kur'an âyetleri olmakla birlikte, insan bedeninin Kur'an'daki "nefis" kavramının içeriğine girip girmediği pek açık değildir. Bundan dolayı net olarak Kur'an-ı Kerîm'de nefs-beden ayırımından söz etmek mümkün görünmemektedir.[57]

İnsan, ruh ve bedenle bir bütündür. Ölüm ise bedenin canlılığını kaybetmesi ve ruhun bedenden ayrılmasıdır. Ruh bedene tekrar döndürüldüğünde sorguya çekilecek ve yapmış olduğu işlerden dolayı hesaba çekilecektir. Bu cezaya muhatap olacak insanın, ruh ve bedenle bir bütün oluşu ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesinin "bedenle beraber ruh"anlamında kullanıldığını da görmekteyiz.

"O gün herkes gelir, kendi nefsini kurtarmak için uğraşır ve her nefs'e yaptığı (nın karşılığı) tam olarak verilir ve onlara asla haksızlık edilmez."[58] âyeti yarın(kıyamet) günü herkesin kendi nefsi ile meşgul olup başkası ile ilgilenmeye boşluk bulamayacağına işaret eder.[59]

---

[57] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 29.

[58] Nahl, 16/111.

[59] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* III/333.

"(Yapıp) gönderdiklerini ve (yapamayıp) geride bıraktıklarını birbir anlar."[60] Bütün nefisler hayır ve şerden ne getirdiğini bilir.[61]

Her nefis, kendini zor duruma düşüren veya kendisinin lehinde olan fiil ve davranışlarının neler olduğunu,

نَفْسٌ مَّا أَحْضَرَتْ عَلِمَتْ

"neler getirdiğini öğrenmiş olacaktır."[62] Burada örnek olarak verdiğimiz âyetlerde geçen nefis kelimesi bedenle beraber ruhun, beraberinde dünya hayatından ahiret hayatı için neler getirdiğini en iyi şekilde ayrı ayrı olarak değil birlikte bileceklerine işaret etmektedir.

"O geldiği gün Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz."[63]

"O gün hiçbir kimse en ufak bir haksızlığa uğramaz. Siz orada ancak yaptıklarınızın karşılığını alırsınız."[64]

"Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük ise aleyhinedir…"[65]

---

[60] İnfitâr, 82/5.

[61] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* VI/260.

[62] Tekvîr, 81/14.

[63] Hûd, 11/105.

[64] Yâsîn, 36/54.

"Biz ancak kişiye gücünün yeteceği kadarını yükleriz..."[66]

"...Ey İnsanlar! Geçici dünya hayatında yaptığınız taşkınlık aleyhinizedir..."[67]

"...Allah herkesin yaptığını bilir..."[68]

"Ruhlar (bedenlerle) birleştirildiğinde."[69]

âyetlerinde ki nefis kelimeleri de "bedenle beraber ruh" manasında kullanılmıştır. Bunlara benzer Kur'an-ı Kerim'de başka âyet-i kerîmeler de vardır.[70]

Kur'ân-ı Kerim'de nefsin kullanılış şekillerinden biri de "nefsin kötülüğü emredici" olmasıdır. İnsanın her türlü kötülüğü işlemesine sebep olan nefs-i emmâre ile ilgili âyet-i kerîme'de Hz.Yusuf (a.s) şöyle diyor:

---

[65] Bakara, 2/286.

[66] En'am, 6/152.

[67] Yûnus, 10/23.

[68] Ra'd, 13/42.

[69] Tekvîr, 81/7.

[70] Bkz. Mâide, 5/5, 5/125; En'am, 6/130; A'raf, 7/188; Yunus, 10/23, 30, 44, 54 ; Ra'd, 13/11; Tâha, 20/15; Ankebût, 29/6; Zümer, 39/70; Necm, 53/32; Lokman, 31/28; Lokman, 31/34; Bakara, 2/48.

"Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü nefs Rabbimin merhameti olmadıkça kötülüğü emreder…"[71] Bu âyette nefsin kötülüğü emredici olması özrün beyanıdır.[72]

İnsan nefsinin yaratılışında şehvete, günaha ve kötülüğe doğru bir eğilim vardır. Nefis, kendi gücünü bu yönde kullanır. Bu nedenle insan sırf kendi nefsiyle başbaşa kalırsa kötülüğe sürüklenir. Yusuf (a.s) Allah'ın lütuf ve rahmetiyle korunmuş olarak kötülüklerden arındırılıp temizlenmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de nefsin aldatıcı ve insanı kötü işlere sürüklediği şu âyet-i kerîmeler de anlatılmaktadır:

"…Sizi nefsiniz bir iş yapmaya sürükledi, artık bana güzelce sabır gerekir."[73]

"Bunu böyle nefsim bana hoş gösterdi."[74]

"Bunun üzerine kardeşini öldürmekle nefsine uydu ve onu öldürerek hüsrana uğrayanlardan oldu."[75] Nefis, şehvete ve günaha tabi olmaya çağırır. Kim şehvete tabi olursa pişman olur ama bu fayda vermez. Bu durum

---

[71] Yusuf, 12/53.

[72] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* III/194.

[73] Yusuf, 12/18.

[74] Tâhâ, 20/96.

[75] Mâide, 5/30.

mecûsilerin ahlakının özelliğidir.[76] Bu tarz kötü işleri hoş gösteren nefis, Hz.Adem'in oğlu Kâbil'i kardeşi Hâbil'i öldürmeye sürüklemiş, o da kardeşi Hâbil'i öldürmüştür.

Nefis, şeytanın vesveselerine kapılarak onunla işbirliğine gider, fakat şeytan onu hesap günü yüzüstü bırakır.

"Ben, sadece sizi (inkara) çağırdım, siz de benim davetime hemen koştunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin."[77]

Nefis, insana birtakım kötülükleri yapması konusunda vesvese verir. Vesvese verdiğine en güzel örnek: *"Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin, kendisine fısıldadıklarını biliriz."*[78] âyetidir.

Nefis, insana cimriliği emredip cömert olmasına da engel olur. Nefsin cimriliğinden sakınılmalıdır. *"Kim nefsin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir."*[79]

"İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirir?"[80] âyetlerinde ki nefis kelimeleri kötülüğü emreden nefis manasında kullanılmıştır.

---

[76] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* II/107.

[77] İbrâhim, 14/22.

[78] Kaf, 50/16.

[79] Haşr, 59/9.

Kur'ân-ı Kerim'de nefsin "cins, tür" anlamında kullanıldığı yerler arasında yer alan, "*Ey İnananlar! And olsun ki, içinizden size aziz bir peygamber gelmiştir."*[81] âyetinde meleklerden ve başka varlıklardan değil, kendi cinsinizden (insan cinsinden) bir peygamber geldi,[82] denilmektedir.

"Allah size kendinizden bir misal vermektedir."[83]

"Size içinizden eşler var etmiştir…"[84] âyetlerinde ki nefis ve ondan türemiş kelimeler cins manasında kullanılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de nefis, kötülüklerin kaynağı olarak gösterilmekle birlikte, terbiye edilerek güzel özelliklerin ona kazandırılıp iyi bir ruh haline getirilebileceğine de işaret edilmekte ve bu tavsiye edilmektedir. Zatullah'a, insan ruhuna ve insanın kalbine, iç dünyasına da delâlet eden nefis, insanın bedenden oluşan cismini ve bedeniyle birlikte ruhunu da ifade etmektedir. İnsana kötülüğü emreden

---

[80] Bakara, 2/130.

[81] Tevbe, 9/128.

[82] Kuşeyrî, *Letaifü'l-İşârât,* III/76.

[83] Rûm, 30/28.

[84] Şûrâ, 42/11.

kuvvet konumunda olabileceği gibi, zât ve cins, tür anlamlarında da kullanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, nefis kelimesi üçyüz'e yakın yerde kullanılıyor ve nefis üzerine yemin ediliyor olması onun önemini açıkça ortaya koymaktadır.

E. HADİS-İ ŞERİFLER'DE NEFİS KAVRAMI VE KULLANILIŞ ŞEKİLLERİ

Hadis-i Şerifler'de genel itibariyle can, kalp, gönül, kişi, din kardeşi ve kasem olarak nefis kavramının kullanılış şekilleri mevcuttur. Asıl üzerinde durulan husus ise nefis kelimesinin anlamlarından daha çok nefsin terbiye edilmek suretiyle kazanacağı güzel ahlakla, nefsin kötülüğü emretmesi özelliğinden hareketle bedene, kalbe, ruha, akla verebileceği zararlar üzerinde durulmaktadır.[85] Ayrıca

[85] Bkz. Nesâî, Zekat/72; Ebû Dâvûd, Zekat/38.

[85] Tirmizî, Daavat/146; Ebû Dâvûd, Edep/89.

[85] Tirmizî, Birr /55.

[85] Tirmizî, Birr /62.

[85] İbni Mâce, Zühd/31.

[85] Tirmizî, Zühd/22.

[85] Tirmizî, Fiten/76.

[85] Tirmizî, Kıyamet/59.

[85] Tirmizî, Zühd/ 61.

terbiye edilen nefsin olgunlaşacağı ve kişiyi sağlık ve selâmete, Rabb'in rızâsına uygun bir hayatı yaşama imkanına ulaştıracağı üzerinde durulmaktadır.

Hz.Peygamber (s.a.v.) in sözleri içerisinde "kalp, sadr ve iç dünya" anlamında nefis kelimesinin kullanılış şekilleri mevcuttur. Bu sözlere peygamberimizin şu sözlerini örnek olarak verebiliriz. *"Biz altı kişi Resûl-i Ekrem (s.a.v.)' le birlikte oturuyorduk. Bu hali gören müşrikler, Peygamber (s.a.v.)'e: Şunları yanından def'et! Bize karşı saygısızlık etmeye kalkmasınlar, dediler. Orada benden başka Abdullah bin Mes'ud, Hüzeyl kabilesinden biri, Bilâl ve adlarını vermek istemediğim iki kişi daha vardı. Müşriklerin bu teklifi üzerine Resûlullah (s.a.v.)'ın kalbinden bizleri oradan uzaklaştırma düşüncesi geçti."* [86]

---

[85] Tirmizî, Kıyamet/46.

[85] Buhâri, Edep/83; Müslim, Zühd/63; Ebû Dâvûd, Edep/34.

[85] Müslim, İman/171; Ebû Dâvûd, Libas/28; Tirmizî, Büyu'/5; Nesâî, Büyu'/5.

[85] Tirmizî, Birr /16.

[85] Nesâî, Zekat/66.

[85] Tirmizî, Birr /41.

[86] Müslim, Fazâilü's-sahâbe/46.

"Kim gazâ etmeden ve gönlünde gazâ etme arzusu taşımadan vefat ederse, bir tür nifak üzere ölür."[87]

Peygamberimizin sözleri arasında nefis kelimesinin "can" anlamında kullanıldığını da görmekteyiz.

"*Ben her mü'mine kendi canından (nefsinden) daha ileriyim, daha üstünüm."* [88]

"Bir adam Resûlullah'a gelerek: İnsanların hangisi daha üstündür? diye sordu. Peygamberimiz: Allah yolunda canıyla ve malıyla cihad eden kimse, buyurdu."[89]

"Haklı olarak öldürülen müstesna, Allah'ın öldürülmesini haram kıldığı bir canı

(insanı) öldürmek." [90] şeklinde anlamlarını vermiş olduğumuz hadis-i şerifler'de nefis kelimesi "can" anlamında kullanılmıştır.

---

[87] Müslim, İmâre/158.

[88] Müslim, Cum'a/43.

[89] Buhâri, Cihâd/2, Rikâk/34; Müslim, İmâre/122-123; Ebû Dâvûd, Cihâd/5; Tirmizî, Fezâilü'l-cihâd/24; Nesâî, Cihâd/7; İbni Mâce, Fiten/13.

[90] Buhâri, Vesâya/ 23, Tıb/48, Hudûd/44; Müslim, İmân/145; Ebû Dâvûd, Vesâya/10; Nesâî, Vesâya/12.

Nefis kelimesinin "kişi, şahıs" anlamında kullanılışına peygamberimizin şu ifadelerini örnek olarak gösterebiliriz.

"Haksız olarak öldürülen her kişinin kanından bir pay, Adem'in ilk oğluna ayrılır. Çünkü o, insan öldürme çığırını ilk başlatan kişidir."[91]

"*Kendisine emredileni tamı tamına, eksiksiz olarak ve gönül hoşluğu ile yerine getirip verilmesi istenilen kişiye veren, güvenilir müslüman kasadar, sadaka veren iki kişiden biridir."*[92]

"*Kendinizi zorlamayınız."***[93] Başka hadislerde de benzer şekillerde kullanımlar mevcuttur.[94]

---

[91] Buhâri, Cenâiz/33, Enbiyâ/1, Diyât/2, İ'tisâm/15; Müslim, Kasâme/27; Tirmizî, İlm/4; Nesâî, Tahrim/1; İbni Mâce, Diyât/1.

[92] Buhâri, Vekâlet/16; Müslim, Zekât/79; Nesâî/57, 67.

[93] Buhâri, Cihâd/131, Meğazi/38, Daavat/51, Tevhid/9; Müslim, Zikir/44; Ebû Dâvûd, Vitr/26.

[94] Bkz. Buhâri, Daavât/64; Büyû/104; İmân/7; Edep/76; Eymân/ 7, Cenâiz/84; Müslim, Zikir/30; Libâs/ 99; İmân/71-72; İmân/348, 351; Birr/107, 108; İmân/176; Tirmizî, Kıyâmet/59; Zühd/2; Birr/63; Fiten/67; İman/16; Ebû Dâvûd, İmân/9; Nesâî, Vesâya/6; İmân/19,33; Eymân/7; İbni Mâce, Mukaddime/9; Zühd/24.

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF KÜLTÜRÜ VE GAZZÂLÎ'DE NEFİS

A. TASAVVUFTA NEFİS VE MERTEBELERİ

Tasavvufta nefsin mahiyetinden çok onun nasıl eğitilip kötü özelliklerinden arındırılacağı, güzel huylarla donatılacağı üzerinde durulmaktadır. Nefse güzel huyları kazandıran fiillerin dışında verilen manaları da ifade etmeye çalışacağız.

Bir şeyin nefsi demek, o şeyin varlığı demektir. Sûfîler, nefis sözünü kullandıkları zaman, bu kelime ile ne bir şeyin varlığını, ne de va'z olunmuş kalıbı kastederler. Nefis kelimesinden muradları, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleridir.

Bazı mutasavvıflar ise, nefsi; muhtemelen şu beden kalıbına tevdî edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latîfe[95] şeklinde tarif ediyorlar. Nefis, kötülüğü buyuran, günaha çağıran ve sürüklüyen şeydir. Bundan başka kibir, riya, kendisini başkasından üstün görme, kendini beğenme,

[95] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* ss. 86-87.

hased, tamah, hırs, dünyada ebedi kalma arzusu, dünyaya aşırı şekilde bağlanma gibi ahlâkî olmayan bir çok hastalıklarla da illetlidir.

Nefsin bir başka özelliği de, çift kutuplu olup iyiliğe de kötülüğe de meyilli olmasıdır.[96] İki tarafa meyilli olan nefis, hangi taraf ağır basarsa o tarafın kontrolü altına giriyor.

Mutasavvıflar nefsin yapısı ile ilgili olarak, ne bir cisim ne de bir cismin parçası, araz[97] değil, cevherdir.[98] Cismin, cisim olmasını sağlayan uzunluk, genişlik ve derinlik bizatihi nefiste değil, onun hallerinde söz konusudur[99] diyorlar.

---

[96] Muhasibî, Hâris, *er-Riâye* (Nefis Muhasebesinin Temelleri), çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan Yay., İstanbul, 1998, s. 111.

[97] Araz: Felsefe ve kelam litaretüründe " kendi başına mevcut olmayan, zâtıyla kâim olmayan şey" demektir. Renk, koku gibi. Taş cevher olup onun katılığı arazdır.(Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak) *Kelam,* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Konya, 1988, s. 117.)

[98] Cevher: Arâz'ın zıddır, kıymetli taş anlamına gelir. Asıl manasında da kullanılır.(Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 181.); İlâhi (rahmani) nefes, küllî heyula ve bundan belirip ilâhi kelimeyle varlık kazanan mevcut anlamına gelir. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 89.)

[99] Muhasibî, *a.g.e.,* s. 111.

Nefis, ruh, akıl[100] gibi kuvvetlerin bazısı diğer bazısını egemenliği altına alır. İnsan bunların toplamı olan tek bir varlıktır. Bunların ayrı olarak bulunmaları düşünülemez.

Mutasavvıflar'a göre insanda dört türlü nefis vardır:

1. Nefs-i Tabiî: İnsan vücudunun parçalarını bir arada tutan ve birbirinden ayrılmasına engel olan kuvvettir.

2. Nefs-i Nebâtî: İnsanın bedenen büyümesi, beslenmesi ve gelişmesini sağlayan bitkisel kuvvettir.

3. Nefs-i Hayvânî: İnsanın iradesiyle his ve hareket etmesini sağlayan bir kuvvet olup, zahirî ve bâtınî bütün duyu organlarının hepsi bu kuvvetin hizmetçileri durumundadır. Görme, işitme, tatma, şehvet, v.b. gibi.

4. Nefs-i İnsanî: Nefs-i nâtıka, ruh ve madde bileşiminden oluşan soyut bir cevherdir.[101]

Bedende hâkim güç olan insanî nefis; hayvanî nefsin destek ve yardımıyla vücut organları üzerinde etkinlik kurar. İnsanî nefis, hayvanî nefse üstün geldiği sürece insan, kemal sahibi olgun bir kişi olur. Mutasavvıflara göre ana amaç, ilk üç tür nefsin egemenliğinden kurtularak onları denetim

[100] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 181.

[101] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 67.

altına alıp, ruh adı da verilen bu nefis çeşidine (insâni nefse) ulaşmaktır.[102]

Mutasavvıflar, nefsin oluşumu ile ilgili olarak şu görüşleri de ileri sürüyorlar. Nefis, Allah'ın tekvin sıfatı ile ulvî ve insânî ruhtan oluşmuştur. İnsanoğlundaki hayvânî ruh olan nefis, âlem-i emirdeki ulvî ve insânî rûhtan oluşan bir nefis haline dönüşür. Hz. Âdem (a.s), Hz. Havva ile sükunet bulduğu gibi ulvî olan rûh-ı insânî de rûh-ı hayvânî ile sükûnete kavuşarak, onu nefis haline dönüştürmüştür.

Suhreverdî; rûhun, sükunete kavuşmasından kalbin nefsinin meydana geldiğini söyler. Latîf kalple et parçası olan ve nefsin mahalli olan kalbi kasteden Suhreverdî, kafirde bulunan ve ters çevrilmiş kalb olan kalb-i esved (siyah kalp), nefs-i emmâreye meyleder. Akıl ise, ulvî olan rûh-ı insânînin cevheri, onun dili ve kılavuzudur.[103]

Ulvî ve insânî ruh, kainattan ve kainatta meydana gelen olaylardan koparak Rabb'ına doğru yükselmeyi büyük bir aşk ve şevk ile ister. Kalb ve nefis, onun dünya ile alaka ve bağlantısını sağlayan unsurlardır. Rûh, yükseldiği ve

---

[102] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 67.

[103] Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer, *Avârifü'l-Meârif,* Daru'l Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut, 1966, s. 450.

ilerlediği zaman kalp ona doğru, şefkatli ve itaatkar çocuğun babasına sevgi ile yöneldiği gibi yönelir.

Nefis, sevecen bir çocuğun, kendisini seven annesine, annesinin de çocuğuna şefkatle sarılıp yöneldiği gibi, kalbe yönelir. Nefis, kalbe yönelince arzdan yükselir. Onun atardamarları, süflî âlemden ayrılır, heva ve hevesle ilgili maddi tarafla olan alakası kesilir, dünyaya karşı zahid olur. Ona değer veren bir gözle bakmaz. Dünyadan uzaklaşarak, ahirete yönelir. Anne mesabesinde olan nefis, ayrı bir özellik kazanmış olan rûh-ı hayvânînin yere yönelerek cibilli vasfını ortaya koymasıyla kuvvetlenir. Onun bütün dayanağı, süflî âlemin rükünleri olan tabiatlara meyletmesidir.[104]

Nefs-i Nâtıka ile bazen aynı manada kullanılan "ruh" hakkında bazı sufîlerce ileri sürülen görüşleri reddeden Serrac, bu yanlışları şu şekilde sıralıyor:

"Kimi ruhu, Allah'ın zatının nuru sanmış, helak olmuştur. Bazıları Allah'ın hayatından sadır olmuş bir hayat sanmıştır. Bazıları ruhlar mahluktur; Rûhu'l Kuds, Allah'ın zatındandır, demiştir. Kimi avamın ruhlarının mahluk, havasın ruhlarının gayrı mahluk olduğunu söylemiştir. Kimi, ruhun bedenden geçeceğini, ruhların kıdemini, azab

[104] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 451.

olunmayacağını, belaya uğramayacağını ileri sürmüştür. Kimi kafirin bir ruhu, mü'minin üç ruhu, peygamberin beş ruhu olduğunu olduğunu söylüyor. Bütün bunlar hatadır. Bu hata, Allah'ın yasaklamış olduğu bir şey üzerine düşünceye dalmaktan doğmuştur. Ruhların hepsi yaratılmıştır. Allah ile ruh arasında münasebet yoktur. Bu, Allah'ın emir alemindendir. Bedenden bedene geçmez."[105] demektedir.

Ebû Sa'id el-Kureşî, "Ruhlar, hayat ve memat rûhu olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ikisi bir araya geldiklerinde ancak cismin hakikatını kavrayabilir[106] demektedir. Bu ruhlardan birincisi, rûhu'l-memat; bedenden ayrılan rûhdur. İkincisi, rûhu'l-hayat; nefeslerin kendisi ile alınıp verildiği, yeme ve içme gücü ile benzeri kuvvetlerin kendisinden kaynaklandığı rûhtur."[107]

Sûfîler, nefsi; kadın, tilki, köpek, yılan ve fare gibi çeşitli cismânî ve maddî varlıklar olarak bizzat gördüklerini, onunla mücadele ettiklerini ve konuştuklarını da söylerler.

Nefsi kadın şeklinde gören Şeyh Ebu Ali Mervezî'nin şöyle dediği anlatılır: "Ben nefsi, kadının

---

[105] Tûsî, Ebû Nasr Serrac, *el-Lum'a, İslam Tasavvufu,* çev. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay. , İstanbul, 1996, ss. 438-439.

[106] Tûsî, *a.g.e*., ss. 438-439.

[107] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 451.

şekline benzer gördüm. Birisi ondan bir kıl aldı ve onu bana getirdi. Bende onu bir ağaca bağladıktan sonra, onu mahvetmeyi amaçladım. Bana dedi ki: "Ey Ali! Boşuna kendini yorma! Çünkü ben o Ulu ve Yüce Allah'ın bir askeriyim. Beni yok etmeye senin gücün yetmez."[108]

Nefsi tilki şeklinde gören, Cüneyd-i Bağdâdî'nin sohbetinde bulunmuş Muhammed Alliyan Nesevî'nin de şöyle dediği anlatılır: "Daha başlangıç halindeyken nefsin afetlerini görür ve onun gizlendiği yeri bilir duruma gelmiştim. Ona karşı kalbimde sürekli bir kin vardı. Bir gün boğazımdan tilki yavrusu gibi bir şey çıktı. Hakk Teâla, beni onu tanır duruma getirdi; anladım ki o nefistir. Onu ayaklarımın altına aldım ve çiğnemeye başladım. Ama her tekme atışımda o daha da büyüyordu."

Nefsi köpek şeklinde gören Ebû Abbas Şekkânî diyor ki: "Bir gün eve girdim. Yerimde yatmış sarı renkte bir köpek gördüm. Mahalleden gelen biri sanmıştım ve kovmak istedim; ama eteğimin altına girdi ve kayboldu. (Anladım ki; bu nefis iti imiş.)"

[108]Hucvirî, Alî b. Osman, *Keşfü'l-mahcûb,* Ta'lik: Es'ad Abdulhâdî Kandîl, Daru'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1980, s. 436.

Şeyh Ebû Kâsım Cürcânî de nefsi yılan şeklinde gördüğünü söylemiş. Dervişlerden biri de nefsi fare şeklinde görmüştür. [109]

Hucvirî, ilk dönem sûfîlerinden yukarıda aktardığımız menkıbeleri kaydettikten sonra, kendi tercihinin de nefsin maddî, cismânî ve somut bir varlık oluşu yönünde olduğunu belirterek; "Bu menkıbeler, nefsin bir sıfat değil, bir "ayn" (ve kendine has bünyesi olan bir varlık) olduğunun ve bu aynın bir takım özellikleri bulunduğunun delilidir. Biz nefsin vasıflarını açıkça görmekteyiz."[110] demektedir.

Anlatılan menkıbelerde nefis oldukları söylenilen köpek, tilki, fare, yılan v.b. varlıklar, insanın iç dünyasındaki kötü huy ve duygulardır. Menkıbelerde ne yapılırsa yapılsın yok edilemeyeceği ifade edilen bu huy ve duygular eğer maddî, cismânî bir varlık olsaydı, tutulup öldürülmesi, yok edilmesi çok kolay olurdu. İnsanın iç dünyasında yer alan bu soyut, kötü istek ve arzuların kaynağı olan nefsin hoş görülmeyen bu özelliklerinin tamamıyla ortadan kaldırılması mümkün olmamakla birlikte, eğitilerek denetim altına alınması mümkündür.

---

[109] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb,* s. 437.

[110] Hucvirî, *a.g.e.*, s. 437.

Bazı mutasavvıflara göre ise, ruh ile nefis aynıdır. Benliğin müsbet tarafına ruh, menfisine de nefis derler. Nefis, yukarıya doğru safiyet kazandıkça, nefis özellikleri yok olur. Nefsin dereceleri bir bakıma bu yükselişi göstermekte ve mutmainne derecesine eren nefis, nefis olmaktan çıkıp ruh özelliği kazanmaktadır.

Bir kısım mutasavvıfa göre de, nefis ile ruh ayrı ayrı varlıklardır. Bunlar birbirlerini esaret altına almaya çalışırlar. Ruh, insanın Allah'tan kaynaklanan yönlerinin bütünü, nefis de beden menşeli özelliklerinin tümü olduğu için, biri diğerini esir etme mücadelesi içindedir.[111] Kanaatimizce nefis ile ruh bir mücadele halindedirler. Birisi diğerine hakim olmaya çalışarak kendi üstün gelmeye çalışacaktır. Bu mücadele hayatın sonuna kadar sürecek olan bir olaydır.

[111] Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler,* s. 306.

I. Nefsin, Beden ve Diğer Kuvvetlerle İlişkileri:

1. Nefis-Beden İlişkisi:

Nefis, insanın bedeninden mi ibarettir? Yoksa başka bir şey midir? Nefis, bedenin ölmesiyle ölür mü? Bu tip sorular öteden beri sorulup cevaplar aranmaya çalışılmıştır.

İnsan bedenden ibarettir, bunun ötesinde bir şey yoktur görüşünü Ebû Abdillah b. Hatib er-Râzî, insanların ve kelamcıların çoğunluğunun görüşü olarak nakletmiş olsa da Ehl-i Sünnet kelamcılarının büyük çoğunluğu insanı, beden ve ruhtan oluşmuş bir varlık olarak tarif ederler.

Kelamcılar, rûha cisim veya cism-i latîf demişlerdir ama onların bu sözünden bedeni kastettikleri ve bedenden ayrı bir ruhun varlığını kabul etmedikleri neticesi çıkarılamaz. Zira onlar ruha cisim derken "cisim" sözüyle sadece rûhun belirsiz bir varlık olmadığını, şekil ve boyutları olan bir varlık olduğunu kastetmişlerdir. Yoksa "cisim" sözüyle, kesif maddeler gibi ağırlığı olan ve yer tutan maddî bir varlığı kastetmemişlerdir. Onların söylediği cisimden maksat, felsefecilerinde dediği gibi ağırlığı olsun veya olmasın, gözle görülsün veya görülmesin üç boyutlu olan herşey cisimdir. İbn Hazm, nefis ve rûhu eş anlamlı iki kelime olarak kabul eder ve rûhu, derinliği ve genişliği olan,

yer tutan, bedeni yöneten şuurlu bir cisimdir, diye tanımlar.[112]

Tasavvufî düşünceye göre, -nefsin kemâlâtı ve lezzetlerini üzerinde bulundurması nedeniyle- nefsin bedene olan bağı, aşığın maşuğuna olan bağı gibidir. Nefis, hâdistir ve soyuttur. Nefis, bedenin ölmesiyle yok olmaz, bedenden ayrılarak bekâsını sürdürür. Çünkü o, beden gibi maddî değildir. Nefsin bedenden uzaklaşma, iyi ve kötü olma gibi özellikleri vardır.[113]

Nefis, bedenin ölümüyle hayatı son bulmayan bir varlıktır. Nefis dediğimiz rûhun safileşmemiş halidir. Kötü olan özelliklerinden sıyrıldığında ruh adını alır.

2. Nefis-Kalp İlişkisi:

Sûfîler, kalbin ne olduğunu irdelemektense, onun niteliklerinden söz etme yoluna gitmişler ve nefis ile olan ilişkisine dikkat çekmişlerdir. Meselâ, nefsin doğru, kalbin

---

[112] Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat,* Kitap Dünyası Yay., İstanbul, 2001, sekizinci baskı, ss. 233-234.

[113] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 57.

de yalan söylemeyeceği konusunda şeyhler ittifak etmişler.[114]

Bayezîd Bistâmî: "Kalplerin kabzı[115], nefislerin bastındandır[116]; kalplerin bastı da nefislerin kabzındadır." demiştir.[117] Yani nefis neşelenince kalp daralır, kalp neşelenince de nefis sıkılır. Mutasavvıflara göre, kalp ile nefis zıt karekterlidir.

Şihâbüddîn Sühreverdî'nin belirttiğine göre; "Kulun duygu ve bilinç merkezi olan kalbinin, biri nefse diğeri de rûha yönelik iki yüzü vardır. Rûha bakan tarafıyla ruhtan, nefse bakan tarafıyla nefisten etkilenir. Nefsin kalp üzerindeki olumsuz etkisi, mutmainliğe erinceye kadar

---

[114] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 84.

[115] Kabz: Kelime anlamı darlık olmakla birlikte değişik anlamlarda kullanılır. Birincisi, sûf îlerin kalbe gelen cezalandırmaya işaret eden bir varid (tecelli) olmasıdır. Böylece kalpte bir daralma meydana gelir. İkincisi, kalbe gelen düşünceyi, tecelliyi benimsemektir. Üçüncüsü ise sâlikin içinde bulunduğu haldeki korkusudur.(Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 450.)

[116] Bast: Kelime anlamı açılma, yayılmadır. Feyizleri kabul etmeyi sağlayacak şekilde, nefsin neşe, mutluluk, dinçlik ve sevinç duyduğu bir halde bulunmasıdır. (Kâşânî, *a.g.e*., s. 109.)

[117] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb Hakikat Bilgisi,* haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1996, ikinci baskı, s. 525.

sürer. Sâlikin nefsi seyr-u sülûk ile mutmainne derecesine erdiği zaman artık nefis de kalpte olumlu etkiler yapacağı için onu yönlendirmekten kurtulur ve sülûku sona erer. Çünkü o, nefsin kötülüğü emreden isteklerine karşı mücadelede başarılı olmuş ve kendisini iyiliğe yönlendirir duruma getirmiştir. Böylece nefis dizginlenince Allah Teâlâ'nın buyruklarını yerine getirmeye koyulur. Kalp de nefisten tarafa yönelerek oradan da iyi etkiler almaya başlar. Böylece müridlerin, tâliplerin ve sâdıkların nefsi, kalp ile nefsin aralarındaki cins benzerliğinden dolayı kalp özelliği alır. [118]

Bedende nefis ile ruh birbirleriyle mücadele halindedir. Bu çekişmenin meydana geldiği yer ise kalptir. Kalp bazen ruhun çağrılarının, bazen de nefsin isteklerinin etkisi altında kalmaktadır. Kısaca ifade edecek olursak, nefis ile ruh mücadele halinde birbirilerinin üzerinde otorite kurmak için mücadelelerini sürdürmektedir.

[118] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif, Tasavvufun Esasları,* çev. H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, Vefa Yay. İstanbul, ts, ss. 105-106.

3. Nefis-Akıl İlişkisi:

Akıl, insanı Yüce Allah'ın hoşnut olacağı şeylere, nefis ise kişiyi heva ve heveslere, sapıklığa çağırır.

Sûfilere göre kul için sürekli olarak biri akıldan, diğeri de nefsin hevâsından gelen iki çeşit çağrı vardır. Aklın çağrısına uyan imana ve tevhide ulaşır. Nefsin heva ve heveslerinin davetine uyan kimse de sapıklığa ve küfre düşer.[119]

Aklın yeri konusunda ise çeşitli ihtilaflar söz konusudur. Bir kısmı aklın yerinin dimağ, diğer bir kısmı da kalp olduğunu ileri sürmüştür. Bu ihtilaflar, aklın belli bir çizgide istikrarlı olarak devam etmemesinden kaynaklanmaktadır. Akıl, bazen iyiliğe, bazen de kötülüğe yönelir. Kalp iyiliğe, dimağda kötülüğe nisbet edilir. Aklın, tasarruf ve tedbiri, kötülük ve isyana yönelik görülürse yerinin dimağ; iyilik ve güzelliklere yönelik olursa yerinin kalp olduğu ileri sürülmektedir.[120]

Tasavvufî düşünce sisteminde akıl; iman ve akıl açısından gereklidir ve sahip olduğu bilgilere göre "fıtrî, huccet ve tecrübî "gibi kısımlara ayrılır.[121] Aklı olmayandan

---

[119] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb,* s. 438 .

[120] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 451.

[121] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 59.

sorumluluk kaldırılmıştır. Bu açıdan yaklaşıldığında toplum içerisinde ne kadar akıldan yoksun kimse varsa sorumlulukları da yoktur. Bu hususa *"İnsana gücünün üzerinde sorumluluk yoktur."*[122] âyet-i kerîmesi işaret etmektedir.

4. Nefis-Rûh İlişkisi:

Ruh, mahiyet itibariyle beden denen cesede benzemeyen ve gülsuyunun gülde, zeytin yağının zeytin tanesinde ve ateşin köz halindeki kömürde yayıldığı gibi, bedene yayılan ve hayatla bizzat vasıflanan, nurânî, ulvî, müteharrik, latîf ve şeffaf bir cisimden ibarettir. Beden ruhla birleşmeye elverişli olduğu sürece onunla birleşir, ona hayat verir. Bu denge bozulduğu zaman da hayat kesilir ve ölüm meydana gelir, yani ruh bedeni terk eder.[123]

Ehl-i hakikate göre en kâmil insanın bileşimi, üç manadan oluşur:

Birincisi ruh, ikincisi nefis, üçüncüsü de bedendir. Bunlardan her ayn ve varlık için bir sıfat var olup, bu sıfat onunla kâim olur. Ruhun akıl, nefsin hevâ, bedenin de his sıfatı vardır.

---

[122] Bakara, 2/286.

[123] Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat,* s. 236-237.

Letâfet bakımından ruh, Cennet makamında; helake ve sıkıntıya neden olma yönünden nefis, Cehennem yerinde ve beden de (bu ikisinin arasında bulunan) Arasât mahallindedir.

Mü'minin rûhu ma'rifet nurundan, nefsi de dalâlet perdesindendir. Kul, nefisten kurtulup temeli ruh olan iradenin gerçekleştirilmesine ulaşamazsa, hiç kuşkusuz ki; o ma'rifet ve kurbetin (Allah'a yakın olma) hakikatine ulaşamaz.[124]

İslam inancına göre mahluk olan ruh, bedenden önce yaratılmıştır. Bu konuda İbn Atâullah el-İskenderî şöyle diyor: Allah Teâlâ ruhları cesetlerden önce yaratmıştır. Allah (c.c): *"Sizi (ruhlarınızı) yarattık. Sonra size şekil verdik. (Cesetlerinizi yarattık.)"*[125] âyeti celîlesindeki ifade buna işaret etmektedir,[126] demektedir.

Cüneyd-i Bağdâdî: "Rûh, mahiyeti ve hakîkati hakkında bilgiyi Allah Teâlâ'nın kendisine has kıldığı bir konudur. Bu hususta verilen bilgilerin dışında konuşmak ve birşeyler söylemek doğru olmaz."[127]

---

[124] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb,* s. 430.

[125] A'raf, 7/11.

[126] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 445.

[127] Sühreverdî, *a.g.e.,* s. 445.

Buna rağmen yine de rûhun mahiyeti hakkında görüş bildiren mutasavvıflar vardır. Ama onlar, nefsin zat ve hakikatından çok onun sıfat ve özelliklerinden söz etmişlerdir.

Sûfiler'e göre nefis, muhtemelen şu beden kalıbına tevdî edilen ve kötü huyların mahalli olan bir latîfedir. Nitekim ruh da şu beden kalıbına tevdî edilen ve güzel huyların mahalli olan bir latîfedir.[128] Sûfilerin büyük çoğunluğu, "Ruh, bedene hayat veren manadır" diye görüş birliğine varmışlardır.[129]

Ebû Abdullah Nebâcî: "Ruh, duyu organlarıyla bilinemeyecek kadar latîf, dokunulamayacak kadar üstün bir cisimdir. Onun hakkında bilinenin dışında bir şey söylenemez." demiştir.[130] Bu zât, rûh konusunda konuşmayı doğru bulmadığı halde, rûhu cisim olarak tarif ederek o da konuşmuştur. Ama tasavvuf çevrelerinde rûhun zât ve hakîkati hakkında fikir ileri sürmek hoş karşılanmamıştır.

---

[128] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* ss. 86-87; Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 452.

[129] Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buhâri, *Taarruf, Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1992, ikinci baskı, s. 68.

[130] Sühreverdî, *a.g.e.,* s. 445.

Şekil ve sûret itibariyle nefis ve ruhun latif cisimlerden oluşu, melek ve şeytanın letâfet sıfatına benzer. İşiten, gören, koku ve tat alan, tek bir insan olduğu halde, işitme mahallinin kulak, görme uzvunun göz, koku alma organının burun, tat alma yerinin dil olması mümkün olduğu gibi iyi huy ve vasıflara kalbin ve ruhun; kötü huy ve vasıflara nefsin mahal olması da mümkündür. Nefis, bu bütünün bir parçasıdır. Aynı şekilde bu bütünün diğer parçası da kalptir.[131]

Nasıl âlemde şeytan-melek, cennet-cehennem varsa, (ve bunlar gözlerimizle görülüp duyu organlarımızla hissedilemiyorsa); tıpkı o şekilde nefis ile ruhun her ikisi de kalıba ve bedene verilmiş latîfelerdendir. Ama biri şer (nefis) mahalli, öbürü (ruh) hayır mahallidir. Aynen gözün görme, kulağın duyma ve dilin de tatma mahalli olduğu gibi... İnsan bedenine verilmiş bulunan diğer ayn (varlık) ve özellikler içinde böyledir.[132]

Sûfîlerden Ebû Saîd Harraz'a: "Ruh, mahluk mudur?" diye sorulduğunda: "Evet, mahluktur. Eğer öyle olmasaydı, "Elest Bezmi" nde kendisine yöneltilen Allah'ın Rab oluşunu kabul etmezdi. Bedenlerin kendisiyle ayakta

[131] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* ss. 86-87.

[132] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb,* s. 427.

durduğu ve hayat ismini almaya hak kazandığı ruh, *"Belâ (Evet)! Sen bizim Rabb'imizsin"* [133] cevabını vermiştir.[134]

Nefis-ruh ilişkisi konusunda Mevlânâ Celâleddin Rûmî de şunu söyler: "Nefis başka, ruh başkadır. Görmezmisin ki; nefis uykuda nerelere gider; oysa ruh tendedir. Ama nefis döner, başka bir şey olur. Bu nedenle İmam Ali: "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözünü o nefis için söyledi; ruh için söylemedi."[135]

Nefis ve ruh arasındaki ayrımın zât, mahiyet ve hakikat açısından değil, sıfat ve özellikler yönünden olduğu anlaşılıyor. Nefis ve ruh aynı cevherdir. Ancak nefis kötü huy ve davranışların; ruh da güzel huy ve davranışların yeridir. Bu sebeple, ruh terbiye edilmiş nefis; nefis de terbiye edilmemiş ruhtur, diyebiliriz.

II. Nefsin Mertebeleri:

Tasavvuf, bir hâl ve eğitim işidir. Bu sebeple gerek ferdî gerekse toplumsal hayatta derin izler bırakan önemli müesseseler kurmuştur. Bunlardan biri de, hedefi insan

---

[133] A'raf, 7/172.

[134] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 447.

[135] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 66.

rûhunu terbiye etmek ve insanı dış dünyanın tesirlerinden kurtarıp iç âlemine yönlendirerek içindeki mutlak hakikate ulaştırmak olan tarikatlardır. Zira o, Cenâb-ı Hakk'ın cemâl ve celâl sıfatlarının birlikte tecellî ettiği zübde-i âlem bir varlıktır. Bilindiği gibi cemâl sıfatının tecellîsi ruh, celâl sıfatınınki ise nefistir. Nefis ve ruh, insan vücûdunda hüküm sürmek isteyen iki ayrı sultan gibidir.

Tarikatların gayesi, nefsi kötü sıfatlarından temizleyerek rûhu insan vücûdunda hâkim kılmaktır. Bu gayenin gerçekleşmesi için bir takım usûl ve esaslar geliştirmişlerdir. Buna göre tarikatlar, kesin çizgilerle olmasa da- *rûhânî* ve *nefsânî* olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Rûhânî tarikatlarda tasavvuf yoluna giren kimse (*sâlik*), ruh üzerinde bulunan kesâfetin kalkması için kalb tasfiyesi ile meşgul olur ve kalb, rûh, sır,[136] hafî[137] ve

---

[136] Sır: Hakikat, öz demektir. Yaratma esnasında her mevcudun Haktan payı anlamında da kullanılır. Yaratma yönelişine "Bir şeyi irade ettiğimizde ona ol deriz…"(Nahl, 16/40.) âyetinde işaret edilmiştir. Sûfîlerin Hakk'ı ancak Hak sever, Hakk'ı Hak talep eder, Hakk'ı Hak bilir gibi ifadeleri belirttiğimiz anlamda Haktan yaratıklarında bulunan sırra işaret eder. Söz konusu sır, Hakkı talep eden, O'nu

ahfâ gibi mertebeleri (letâif-i hamse) geçerek seyr u sülûkünü tamamlar. Nefis terbiyesini sülûke esas alan tarikatlarda (*nefsânî tarikatlar*) seyr-u sülûk, yedir tavır (*atvâr-ı seb'a*) adı verilen nefsin yedi mertebesi (*emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziye, kâmile*) için belirlenen yedi ilâhî isim (*kelime-i tevhid, Allah, hû, hak, hay, kayyûm, kahhâr*) zikredilerek yapılır. Ayrıca bu tür tarikatlarda özellikle nefsin aldatıcı ve geçici arzularını kırmak için genellikle az yemek, az uyumak, az konuşmak ve halvet (*çile*) gibi mücâhede esasları benimsenmiştir.[138]

Nefis mertebelerinin sayısı, ilk dönemlerden itibaren öngörülen makam sayısına göre değişiklik arz etmiştir. Mesela Gazzâlî, Atâullah İskenderî, Râgıb el-Isfahânî, Necmeddin-i Kübrâ ve Şihâbüddin Sühreverdî gibi mutasavvıflar üçlü (*Emmâre, levvâme, mutmainne*); Hakîm-i Tirmizî ve Eşrefoğlu Rûmî gibi mutasavvıflar dörtlü

---

seven ve onu bilendir.(Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm*, Tasavvuf Sözlüğü, s. 293.

[137] Hafî: Arapça olarak gizli, örtülü, kapalı. Tasavvufta ise mahiyeti gizli olduğu için ruha bu ad verilir. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s.152.)

[138] Muslu, Ramazan, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin *Atvâr-ı Seb'a* Risalesi , sa. 18, Ankara, 2007, s. 44.

(*Emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne*); Osmanlı mutasavvıfları ise genellikle yedili tasnifi benimsemişlerdir.[139]

Bu yedili tasnifi yapanlar Kur'an'da nefse nisbet edilen vasıflardan hareketle insan nefsinin, altı mertebesinin olduğunu ileri sürmüşler ve buna "nefs-i kâmile" yi ilave ederek yedi mertebeye çıkarmışlardır.

1. Nefs-i Emmâre:

Kötülükleri yapmayı emreden nefis anlamında arapça bir ifadedir.[140] Bu nefis,

وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلاَّ مَا رَحِمَ رَبِّيَ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَّحِيمٌ

"Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis, daima kötülüğü emredicidir."[141] âyetinde ki nefistir. Bu nefis, doğru olanın

---

[139] Muslu, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin *Atvâr-ı Seb'a* Risalesi s. 44.

[140] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 558.

[141] Yûsuf, 12/53.

kötü fiili terk etmek değil, yapmak olduğunu savunur.[142] Bir başka tarifle kalbi ulvî değil, süflî (aşağılık, alçak) şeylere celbeden nefse denir.[143] Cüneyd-i Bağdâdî, "Kişiyi helak etmeye çalışan, düşmana yardımcı olan, hevâ ve hevese uyan ve türlü türlü kötülüklerle itham olunan nefistir[144] şeklinde tarif eder.

Nefs-i emmâre, aklı ve kalbi aldatır. En değerli ve en güzel şeyleri akla ve kalbe, kötü, çirkin ve değersiz gösterir. Nefs-i emmâre'den kalbe geçen ilk hastalık şehvettir. Şehvetin peşinden sevgi, istek ve öfke geçer. Bunların peşinden de kibir, çekememezlik, zülum ve tutku gelir. Nefs-i emmâre'nin ortaya çıkmasına sebep olan en etkili organ gözdür. Görmemizi sağlayan göz haramlara baka baka gönül gözü kör olur. Ne kadar kötü sıfat varsa, bunları görmez olur. Bu nedenle gözü haramlardan sakınmak gerekir. Kulak, dil, deri v.b. gibi diğer duyu organlarının durumu da böyledir. Bu organlarında hassasiyetlerini kaybetmemesi için haramlardan muhafazası gerekir.

---

[142] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü*, s. 558.

[143] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* ss. 546-547.

[144] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 152.

Bâlî Sofyevî'nin bildirdiğine göre Nefs-i emmâre'nin üç mertebesi vardır:

a- Fiiller Mertebesi: Bu mertebeyi insan tabiatından kaynaklanan günahlar oluşturuyor.

b- Sıfatlar Mertebesi: Bu mertebede zahirde veya manada bu günahlardan kurtulmaya çalışmak veya kurtulmak istemek gerekir.

c- İsimler Mertebesi: Bu mertebede de insan, tabiatından kaynaklanan günahlara bulaşmasına rağmen bundan üzüntü ve pişmanlık duyar. Ama yine de gizli yada açık günahlar sâlikte bulunmaktadır.

Nefs-i emmâre, fâsıklarda, münafıklarda ve kâfirlerde bulunur.[145] Üzeri yoğun ve kalın perdelerle örtülü[146] olan nefs-i emmâre şer yuvası, kötü fiillerin, yerilmiş ahlâkın da kaynağıdır.[147] Nefs-i emmâre, nefs-i mutmainne'nin karşıtıdır. Nefs-i mutmainne ne zaman güzel bir amel işlerse, buna karşılık nefs-i emmâre derhal o güzel ameli bozacak kötü bir iş yapar.[148] Şehvetin ön planda

---

[145] Eşrefoğlu Rûmî, Abdullah b. Eşref b. Muhammed, *Müzekkin Nüfûs,* Arslan Yay., İstanbul, 1971, s. 6.

[146] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

[147] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 547.

[148] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 86.

olmasından dolayı "nefs-i şehvâni" de denilen nefs-i emmâre, kişinin en büyük düşmanı olduğundan onu ezmek, kırmak ve mücâhede kılıcıyla katletmek gerekir. Bunun için riyâzet yapılır, çile çıkarılır.[149]

Nefs-i emmârenin makamı, makam-ı sadr'dır. Seyri, ilallah'tır.[150] Bu makamda nefis, sultandır ve hâkimdir. Şeytânî akıl, onun veziridir. Kin, haset, kibir, riya, tûl-i emel, hırs, tama', baş olma sevdası, cimrilik, v.b. kötü sıfatlar nefs-i emmâre'de bulunur ve tüm bunlar şehvet ile gazap duygusundan doğar. Ayrıca bu nefsin cahillik, kabalık, buğz, kahır, küfür ve nifak gibi özellikleri vardır.

Boş şeylerle uğraşmak, alay etmek, başkasına eziyet vermek, kendini beğenme, makam sevgisi, gıybet, gammazcılık ve dedikodu yapmak da özellikleri arasında yer alan bu nefsin seyri, Allah'a doğrudur. Âlemi, bu görünen âlemdir. Yeri, göğüstür. Hâli, meyildir. Yolu, şerîatın dış ölçüleridir. Kâmil bir şeyhe kesinlikle ihtiyaç olan bu mertebede, şeyhi müride, Kelime-i Tevhîd'i telkin eder. Müridin, kelime-i Tevhid'e verdiği mana, "Lâ

[149] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

[150] Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* Akçağ Yay., Ankara, ts., s. 62.

ma'bûde illallâh (Allah'tan başka kendisine ibadet edilecek bir varlık yoktur.)" şeklindedir.[151]

2. Nefs-i Levvâme:

Kınayıcı nefis anlamında, arapça bir ifadedir.[152]

وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ

"*Kendini daima kınayan nefse yemin ederim.*"[153] âyetinin ifade etttiği manada olduğu gibi daima yapıp ettiklerinden dolayı kendini kınar.Bir başka tarife göre ise bir parça kalbin nuru ile nurlanmış, o nur ölçüsünde uyanıklık kazanmış nefistir.[154] O, bir hata veya haksızlık yaptığında, bilir ki doğru davranış bu fiili terk etmektir ve bu nedenle kendisini kınar. Fakat bu fiili bırakmaya karşı kendisinden

[151] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* ss. 84-86.

[152] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 558; Cebecioğlu, *a.g.e*., s. 547.

[153] Kıyâmet, 75/2.

[154] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 547.

bir direnç görür.[155] İyi ahlâkın başlangıcı olup kötülüğü işledikten sonra içe rahatsızlık veren psikolojidir. Bir anlamda vicdânın ortaya çıkışıdır.[156]

Sühreverdî, nefsin bu hale gelmesini şöyle açıklar: "Nefis, yaratılışındaki vasıflardan sıyrıldığı ve tabiî karekterinden kurtulduğu zaman, itmi'nan makamına doğru yönelmeye başlar. Bu nefsin adı levvâmedir. İtmi'nan mahallini bilmesi ve oraya bakması dolayısı ile nefis, kendini yine kendisi kınayarak, kendinde var olan kötülüğü emredici normal haline çekilir."[157]

Nefs-i levvâme evresinde sâlikin kalbine ilâhî ve insani olmak üzere iki türlü perde ilişir ve bu perdeler çoğunlukla ilmi perdelerdir.[158] Böylece bu nefsin üzeri hafif ve ince perdelerle kaplanır.[159]

---

[155] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 558.

[156] Dodurgalı, Abdurrahman, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1998, s. 79.

[157] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 453.

[158] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* ss. 88 -89.

[159] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

Bu nefis kendini sürekli yapmış olduğu hatalardan dolayı kınar. Hasan Basrî: "Vallahi, mü'mini her halinde kendini ayıplarken görürsün. Yaptığı iyilikleri az ve yetersiz bulur; bundan dolayı pişmanlık duyar ve kendini paylar. Günaha batmış kimse ise, hiçbir şekilde kendini eleştirmeksizin günah işlemeyi sürdürür." der.[160]

Nefs-i Levvâme'nin seyri, alallah'tır. Âlemi, berzah alemi; mahalli kalptir.[161] Hali, mahabbet; gidişi tarikattır ki; bu Allah sevgilisinin fiillerinden ibaretttir. Sıfatları ise; yerme, kınama, heves, fikir, kendini beğenme, başkalarıyla çekişme, kahır, gizli riya, makam sevgisi ve şehvet tutkusudur.

Nefs-i levvâme sahibi sâlike, İsm-i Celâl telkin edilir. Sâlik işlemekte olduğu günahlara sürekli pişmanlık duyar ve tevbe edip Allah'tan af diler. Kelime-i Tevhid'e "Lâ maksûde illallâh (Allah'tan başka kendisine yönelip arzu edilecek bir varlık yoktur)" manasını verir.

---

[160] Cevziyye, İbn Kayyım, *Nefis Tezkiyesi*, Karınca Yay., İstanbul, 2003, s. 100.

[161] Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* s. 62

3. Nefs-i Mülhime:

İlham ve keşfe nail olan nefistir.[162] Bir başka ifade ile nefsin ilâhi ilhâma uygun hale gelip kendisi için iyi ve kötü olan şeyleri öğrendikten sonra, arzulardan arınıp temizlenmeye başlama aşamasıdır.[163]

Şems suresinde ki şu âyet-i kerîme bize bu nefsin halinden haber vermektedir.

فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا

قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا هَاوَقَدْ خَابَ مَن دَسَّا

"Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömende ziyan etmiştir."[164] Bu aşamada kendisine yapılan ilham, nefse; kötü işleri öğrenip onlardan kaçınmayı ve iyi işleri öğrenip onları yapmaya çalışmayı telkin eder. Bu durumdaki nefis, şayet kötülüklerden, arzu ve isteklerden kurtulup, onları boyunduruğu altına alırsa, mülheme

---

[162] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 548.

[163] Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 79.

[164] Şems, 91/7-10.

aşamasına ulaşır. Bu durumda da nefsin bedensel bağlarla alakası kesilmiş değildir.[165]

Bu nefsin üzeri nur-zulmet karışımı olan perdelerle kaplıdır.[166] Bu en zor mertebede hayır ve şerri, yarar ve zararı içine almış olduğundan onda Hakk ile bâtıl, hakikat ehli ile zındıklar birbirinden fark edilemez. Zor olmakla birlikte bu mertebe birbirine çok benzeyenlerin ayırtedilme yeridir.[167]

Nefs-i mülhime'nin âlemi, ruhlar âlemi; mahalli ruhtur. Seyri, billah'tır.[168] Hâli; aşk, kanaat, alçakgönüllülük, sabır, tahammül, özürleri kabul etmek, iyi zan ve ezaya katlanmaktır.[169] Bu nefis, sevabını ve günahını Allah'ın yardımı ile bilmektedir; bu sebeple, Allah'tan gayrı herşeyden uzaklaşır. Ruhlar âlemine yönelen bu nefis, aşk hali içindedir. İlmi sever, cömerttir, kanaatkar ve mütevazidir.[170]

---

[165] Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 79.

[166] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

[167] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* ss. 89-90.

[168] Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* s. 62.

[169] Ögke, *a.g.e.,* s. 90.

[170] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* ss. 548-549.

Nefs-i mülhime sahibi sâlikin zikri, "hu" zikridir. Sâlik Kelime-i Tevhid'e "Lâ mahbûbe illallâh (Allah'tan başka kendisine sevgi beslenecek bir varlık yoktur.) manasını verir. Sâlik, işlediği günahlardan dolayı tevbe-i nasuh[171] ile tevbe eder.[172]

4. Nefs-i Mutmainne:

Doyuma, huzura, rahata kavuşmuş nefistir.[173] Nefs-i mutmainne, يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ *"Ey itmi'nâna eren nefis"*[174] ayetinde zikredilen nefistir. Bu hitaba mazhar olmuş nefis, herşeyden emin olmuştur. Allah'a doğru giden bu nefis sahibinin kalbi, tam ve gerçek bir inanışa sahiptir. Şeriatın bazı sırlarını elde etmiş, cömertlik, doğruluk, yumuşak gönüllülük, güler yüzlülük, tatlı dillilik gibi güzel sıfatları kazanmıştır.[175]

İbn Abbas, "Ey itmi'nana eren nefis" ayetini "Ey doğrulayıp tasdik etmiş nefis!" biçiminde tefsir

---

[171] Tevbe-i nasuh: Bir daha eski duruma dönmeme azmiyle yapılan samimi ve ciddi tevbedir. Tarikata girenlerin yaptığı ilk iştir. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 351.)

[172] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 90.

[173] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 548.

[174] Fecr, 89/27.

[175] Cebecioğlu, *a.g.e.,* s. 548.

etmektedir.[176] Diğer bir ifadeyle arzulardan tamamen kurtulup, onları sanki yapmış ve yaşamış gibi tatmin olmuş bedensel bağların etkisini yok etmiş ve yüce ilkelerle iletişim kurmaktan doğan tatmin olma aşamasına ulaşmış nefistir.[177]

İtaatlere devam etmekle tatmin olmuş olan nefis artık ne itaatleri terk, ne de günah işlemek için bir meyil duymaz.[178] Üzerindeki nurlu perdeler, nefs-i mülhimeye göre daha fazladır[179] ve kötü sıfatlardan sıyrılmış, güzel ahlâkla ahlâklanmıştır.[180]

Mutmainlik, aklı tam, imanı güçlü, bilgisi sağlam, zikri saf ve hakikati sabit olan bir kulun yüce halidir. Kulun kalbi Mevlâ'sında sükûn bulursa, onda itmi'nâna erer. Kulun herşeyle dostluğu güçlü olursa, hali de kuvvetli olur." Gerçek mutmainlik ise ancak Allah'ı anmakla mümkün olur. Bu, Kur'an-Kerim'de *"Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler*

[176] Cevziyye, *Nefis Tezkiyesi*, s. 97.

[177] Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 80.

[178] Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 558

[179] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

[180] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 548.

ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."[181] ayetiyle ifade olunur.

Nefs-i mutmainne'nin makamı sır[182]; alâmetleri ise, cömertlik, tevekkül, kendini küçük görme, gam, ibadet, şükür, rıza ve ihsandır. Ayrıca fakr, sabır, adalet, insaf, yakîn, sözünde durmak, yumuşak huylulukta vardır.

Nefs-i mutmainne'nin seyri, anillah'tır.[183] Âlemi, Muhammedî hakikattir. Mahalli, sır; hâli, sâdık bir tatmin hâlidir. Kendisine gelen mana, şeriat sırlarıdır.[184] Nefs-i mutmainne sahibi sâlike, "Hayy" ismi telkin edilir. Kelime-i Tevhid'e "Lâ mevcûde illallâh" (Allah'tan başka hiçbir varlık yoktur)" manasını verir.[185]

5. Nefs-i Râziye:

Razı olan, hoşnut kalan nefis demektir.[186]

---

[181] Ra'd, 13/28.

[182] Sır: Hakikat, öz anlamlarında olup yaratma esnasında her mevcudun Haktan payıdır. (Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 293.)

[183] Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* s. 62.

[184] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 92.

[185] Ögke, *a.g.e.,* 93.

[186] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 549.

ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً

"Râzı olmuş ve kendisinden râzı olunmuş olarak Rabb'ine dön!"[187] ayetinde ifade edilen nefistir. Aynı zamanda bu nefis, Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmış nefistir. [188] Güzel ve iyi olanları tercih eden, çirkin ve kötü olan hiçbir şeye yaklaşmayan nefistir.

Bu nefis sahibi hiçbir şeyden şikayet etmez. Nefis yerilmiş, beşerî özelliklerden kurtulup fenâ'ya ulaşmıştır.[189] Tatmin psikolojisini aşıp isteklerin tümünden vazgeçme, kendi ile barışık olma, kendisine saygıyı gerçekleştirme ve Allah'ın her türlü takdirinden razı olma aşamasıdır.[190] Nefsi mutmainne'ye göre üzerinde nur daha fazla, karanlık daha azdır.[191]

Makam-ı hafî olan bu mertebenin özellikleri, keramet, zühd, ihlas, riyazet, zikir ve vefâdır. Nefs-i râzıye'nin seyri, fillah'tır.[192] Âlemi, lâhût (ruhânîler) âlemi;

---

[187] Fecr, 89/28.

[188] Ögke,. *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 94.

[189] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 549.

[190] Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 80.

[191] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

[192] Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* s. 62.

mahalli, sırrın sırrıdır[193]. Hâli, fenâ'ya varmış olmaktır. Nefs-i râzıye sahibi sâlik, mana âleminde bütün varlıkları yok olmuş olarak görür. Bu sâlike, zikir olarak "ya Hakk" ismi telkin edilir. Kelime-i Tevhid'e "Lâ mevcûde illallâh" (Allah'tan başka ilah yoktur.) manasını verir.[194]

6. Nefs-i Marziye:

Hoşnut olunan, kendisinden râzı olunan nefistir.[195] Aynı zamanda rıza psikolojisinin kemâli, mutluluğun son aşamasıdır. Bu aşamada nefsin razı oluş halinden Allah Teâlâ da razı olur.[196] Nefs-i râdiye'ye göre üzerinde nur daha fazla, karanlık daha azdır.[197] Kusurları affeden, güzel düşünen, insanları sırf Allah rızası için seven, nefis muhasebesini en iyi şekilde yapan bir nefis özelliği taşır. Allah'ın izin verdiği kadarıyla, Allah tarafından bazı gayb sırlarına vâkıf olur. Bunlar, Allah'ın ona ihsanıdır. Kur'ân-ı Kerim'de:

---

[193] Sırrın sırrı: Alah'tan başkasının bilemeyeceği Hakk'a özgü şeydir. (Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü,* s. 294.)

[194] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 94.

[195] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* ss. 547-548.

[196] Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 80.

[197] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

" *Rahman'ın kulları ki; onlar yeryüzünde alçakgönüllü olarak yürürler ve cahiller kendilerine laf atarsa selam derler.*"[198] ayetinde ifade edilen "rahman'ın kulları" rahmete ve itmi'nana ermiş nefs-i marzıyye sahibi sâliklerdir ve bunlar kendilerine ilm-i ledün[199] ve hikmet verilmiş kimseler olarak yorumlanmıştır.[200]

"Ben onun işiten kulağı, gören gözü, söyleyen dili, tutan eli olurum…" kudsî hadisinde anlatılan kişi, bu nefis sahibidir.[201]

Makam-ı kürsî[202] olan nefsi marziyye mertebesinin başlıca özellikleri; "Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanın!" hitabının

---

[198] Furkan, 25/63.

[199] İlm-i ledün: Kulun çaba ve gayreti bulunmaksızın meydana gelen ilim. (Kâşânî, *Letaifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm, Tasavvuf Sözlüğü*s. 399.)

[200] Mekkî, Ebu Tâlib, *Kûtu'l- Kulûb,* çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul, 2004, I/86.

[201] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 548.

[202] Kürsî: Yüksekce oturma yeri, makam, arşın altındaki gök tabakası, (Allah'ın)kudret ve azameti.(Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* Vadi Yay., Ankara, 2003, onaltıncı baskı, s. 837.

muhatabı olmak, beşerî sıfatları terk etmek, Allah'ın yarattığı varlıklara karşı iyi davranmak, Allah'a yakınlaşmak, Allah'ı düşünmek, her yanı Allah'ın nuruyla dolmak, Allah'ın zatında O'nunla karşılaşmaktır.[203]

Nefs-i marziyye'nin seyri, maallah'tır. Âlemi, şu görünen madde âlemi; mahalli, sırdır.[204] Hâli, hayrettir. Yolu, şeriattır. Sıfatlarından bazıları; hataları bağışlayıcı ve ayıpları örtücü olması, herkese iyilik etmek ve şefkatli davranmaktır.

Nefs-i marziyye sahibi sâlik, her an ve her nefes müşahede üzere olup Allah'ın isim, ef'al ve sıfatlarının tecellileri kendisinde zuhur eder. Bu sâlike zikir olarak "Ya Kayyûm" ismi telkin edilir. Kelime-i Tevhid'e "fa'lem ennehû lâ ilâhe illallah (Bil ki; o Allah'tan başka ilah yoktur)" manasını verir. Bu mertebedeki sâlikten keşf ve kerâmet türünden olağanüstü haller ortaya çıkar. Bunlar, bu hallere asla önem vermezler ve huzûr-u ilâhîden ayrılmazlar. Bu makam, vahdet makamıdır. Herkes bu makama ulaşamaz.[205]

---

[203] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* ss. 94-95.

[204] Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* s. 62.

[205] Ögke, *a.g.e.,* s. 95.

7. Nefs-i Kâmile:

Seyr-u sülûkün son evresini oluşturan ve Kur' ân-ı Kerîm'de;

قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا

"Nefsini temizleyen kurtuluşa ermiştir."[206] âyetiyle işaret edilen nefs-i kâmile, olgun nefis demektir.[207] Sıfatların kemâl mertebesine ulaşması aşaması olup, nefis artık arınmayı tamamlamış, felâha kavuşmuştur.[208] Üzerinden perdelerin tamamen kalktığı, zulmetin kalmadığı nefs makamıdır.[209]

Nefsi kâmile'nin seyri, lillah'tır. Âlemi, çoklukta birlik (kesrette vahdet); birlikte çokluk(vahdette kesret) âlemidir. Mahalli en gizli bir yerdir (ahfâ)[210] ki; onun gizliliğe (sır) nisbeti, ruhun cisme nisbeti gibidir. Hâli, bekâ

---

[206] Şems, 91/9.

[207] Cebecioğlu*, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 547.

[208] Dodurgalı, *"Nefs ve Eğitimi," Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s. 80.

[209] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 271.

[210] Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi,* s. 62.

(ebedilik, sonu olmama)'dır. Takip ettiği yol, bütün önceki nefis aşamalarında açıklanan yolların tümüdür. Sıfatları da önceki bütün nefislerin iyi ve güzel vasıflarıdır. Bu makamda riyazet yoktur. Orta bir yol izlemek yeterlidir. Çünkü artık sâlik, sülûkunun doruk noktasına ulaşmıştır.

Nefsi zekiyye sahibi zât, Allah'ın bütün isimlerine, sıfatlerına ve zâtının tecellîlerine mazhar olur. Her yüzyılda bir, iki yada üç tane bulunur. Bunlardan birisi irşad edici Kutub,[211] ikincisi Gavs-ı A'zam,[212] üçüncüsü de Kutbu'l-Aktâb [213] dır ki; bunlara "üçler" denir. Nefs-i kâmile sahibi olmak, bu "üçler" denilen zatlara özgüdür.[214]

---

[211] Kutub: 1. ar. Medâr, değirmenin alt taşına yerleştirilen ve üst taşın dönmesini sağlayan demir. 2. Tasavvuf. a. En büyük velî. b. Her zaman âlemde Allah'ın nazar kıldığı yer olan tek kişi. **c.** Kutup âlemin ruhu, âlemde onun bedeni gibidir. Her şey kutbun çevresinde ve onun sayesinde hareket eder, yani her şeyi o idare eder. (Uludağ., *a.g.e.,* s. 221.)

[212] Gavs: 1. ar. Sığınma, iltica etme. 2. Tasavvuf. Kendisine gığınıldığı zaman kutba gavs denir. Sûfîler, darda ve sıkışık durumda kaldıkları zaman "yetiş yâ Gavs!" , "medet yâ Gavs!" , "imdat yâ pir!" diye feryat eder ve kutbun manevî himayesine iltica ederler. Gavs-ı A'zam: En ulu gavs, kutb-i ekber. Hz. Peygamberin bâtınından ibarettir. Velîliğin en yüce mertebesi budur. (Uludağ., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* s. 144.)

[213] Kutbu'l-Aktâb: Kutupların kutbu. (Uludağ, *a.g.e.,* s. 220.)

Tek bir tane nefsin, ilk mertebeden yedinci mertebeye doğru yükseldikçe, cismiyet, karanlık gibi özelliklerden sıyrılıp, ruhânîlik, nurânîlik ve latiflik kazandığını görüyoruz. Her nefis mertebesinin kendine göre seyri, yeri ve hâli vardır. Her mertebenin zikir ve eğitim metodu bulunmakta olup, Kelime-i Tevhid'e her mertebede değişik anlamlar verilmektedir.

İnsanların çoğunda nefs-i emmâre bulunmakta olup, nefs-i kamile olanların sayısı çok azdır.

B. GAZZALİ'YE GÖRE NEFİS VE MERTEBELERİ

Nefis konusunu Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler ve tasavvufta nasıl tarif edilip incelendiğini gördük. Ayrıca nefsin beden ve diğer kuvvetlerle ilişkilerini, mertebelerini inceledikten sonra bu bölümde de Gazzâlî'nin nefse bakış açısını, yakın anlamlı olarak incelediği kavramları ve nefis mertebelerini değerlendirmesini ele alacağız.

Gazzâlî, nefsi tarif ederken iki kısımda ele alıyor:

---

[214] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* ss. 95- 96.

a-İnsanda öfke ve şehvet gücünü toplayan şey[215] ve kötü sıfatların kendisinde toplandığı varlıktır. Kötü sıfatlar, aklî kuvvetlere zıt olan hayvânî kuvvetlerdir.[216]

b-İnsanın hakikatından ibaret olan latîfedir ve nefis, insanın bizzat kendisidir.[217] Ruh (nefis) başlı başına kaimdir, idrak eder, fâildir, aletleri ve cisimleri hareket ettirir, onları tamamlar. Hatırlamak, hıfzetmek, düşünmek, ayırdetmek ve görmek onun özelliklerindendir. Bu cevher, ruhların reisi ve kuvvetlerin komutanıdır.

Kur'an, nefis için "nefs-i mutmainne" tabirini kullanır. Hikmet ehli ona "nefs-i natıka = düşünen-söyleyen nefis" der. Mutasavvıflar ise sadece "kalb" adını verirler. Bunlar arasındaki ayrılık sadece lafızlardadır. Lafızlar ayrı olmakla beraber hepsi de aynı manayı ifade ederler.[218]

Gazzâlî'ye göre kalb, ruh, mutmainne lafızları hepsi de nefs-i nâtıka'nın isimleridir. Nefs-i nâtıka ise diri, faal ve idrâk eden cevherdir.[219]

---

[215] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/4.

[216] Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 10

[217] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/4 ; Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 10.

[218] Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniye, (Mecmû'atü Resaili'l-İmami'l-Gazzâli içinde*), Daru'l Kütübi'l-Ilmıyye, Beyrut, 1994. s. 241.

[219] Gazzâlî, *a.g.e.,* s. 241.

Nefis, değişik hallerin kendisinde meydana gelişine göre isimler alır. Gazzâlî, bu hallere göre nefsi dört mertebede ele alıyor: Bunlar nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainnedir.[220] Nefsin diğer mertebeleri Gazzâlî'de yoktur.

Gazzâlî, nefis kelimesiyle yakın anlamlı olan kavramlar içerisinden üç tane kavramı kullanıyor. Bunlar ruh, kalp ve akıldır.

Nefsin arınmış hali olan ruh kavramını dört ayrı manada kullanan Gazzâlî, rûh'u; ilk önce kalp menba'ından çıkarak, damarlar vasıtasıyla dimağa (beyin) ulaşan, oradan da tüm bedene dağılan latif buhardır[221] şeklinde tarif ediyor. Bu ruhun bedendeki cereyanı, hayat nurlarının, hissetmenin, görmenin, duymanın ve koku almanın ruhun merkezi olan kalp boşluğundan organlara sirayeti, evin köşelerinde dolaştırılan kandilin ışığının o köşelere yayılmasına benzer. Hayat, duvarda gerçekleşen aydınlığı, ruh da kandili temsil eder.[222] Bu latîf buhar, vardığı her yerde mizaç ve istidadına göre iş görür. Hayat, onunla kaimdir.[223] İkinci olarak ruh;

---

[220] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/4.

[221] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/3 ; Gazzâlî, *Meariculi-Kuds,* s. 12.

[222] Gazzâlî, *a.g.e*., III/3.

[223] Gazzâlî, *Meariculi-Kuds,* s. 12.

insandaki latif, bilen ve algılayan manasında olup,[224] ilham, vahiy ve ilimlerin mahallidir. Allah Teâlâ'nın: *"Sana rûhu sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emri cümlesindendir."*[225] mealindeki ayetiyle murad buyurduğu, işte bu ruhtur. Bu çok ilginç Rabbâni bir emirdir. Bunun hakikatini algılama hususunda akıl ve zihinlerin bir çoğu âciz[226] olmakla birlikte o, bizâtihi kâimdir.[227] Akl-ı evvel, levh-i mahfûz ve kalem gibi ilâhî bir kuvvettir. Bunlar maddeden soyut ve parçalanmayı kabul etmeyen cevherlerdir. Sırf, akla dayanan va zahiri duygularla hissedilmeyen ziyâlardır. Bozulmaz, fesadı kabul etmez, ölmez; ancak bedenden kıyamet günü geri dönünceye kadar ayrılır.[228]

Üçüncü olarak rûhun tarifini tüm meleklerin mukabili olan şey anlamına gelmekte olup, mebdeu'l evvel(ilk başlangıç) ve rûhu'l- kuds (Mukaddes ruh, Cebrail, vahiy meleği) olarak yapar.[229]

---

[224] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/3; Gazzâlî, *el-Mürşidü'l-Emin ilâ Mev'izeti'l-Mü'minîn,* Bedir Yay., İstanbul, 1989, s. 169; Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 12.

[225] İsrâ,17/85.

[226] Gazzâlî, *İhyau Ulûmi'd-Dîn,* III/4.

[227] Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 12.

[228] Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniye,* s. 242.

[229] Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 13.

Son olarak rûha yüklemiş olduğu anlam Kur'an-ı Kerîm manasıdır. Kısaca ruh, herşeyin kendisiyle hayat bulduğu ve hayatını idame ettirdiği şeyden ibarettir.[230]

Kelamcılara göre ruh ile beden arasında sadece bir kesiflik-latiflik farkı vardır. Beden kesif bir cisimdir. Ruh ise latif bir cisimdir. Bazı ilim adamları rûhu, araz olarak kabul ediyor. Bir kısmı da kanı ruh olarak kabul ediyor. Rûhu, hayvânî ve insânî rûh diye ayıranların görüşlerini ele alacak olursak hayvânî rûh, latif bir cisimdir. O, ilim öğrenemez, yaratılanı ve yaratanın hakkını idrak edemez. O, sadece bir hizmetçidir, bedenin ölmesiyle ölür. Bütün hayvanlarda bulunur. Allah'ın hitabı ve şeriatın yüklediği mükellefiyetler, hayvânî rûh'a değildir. Eğer hitap hayvânî rûh'a olsaydı, onlarda bu hükümleri yerine getirmekle mükellef olurlardı.

İnsan, Allah'ın hitabı ve şeriatın yüklediği mükellefiyetler ile sorumlu tutulmuştur. Çünkü onda hayvânî rûh'tan başka bir mana daha vardır. Bu mana yalnızca insana mahsustur. Diğer hayvanlarda bulunmaz. İşte bu, nefs-i nâtıka ve rûh-u mutmainne'dir.[231]

---

[230] Gazzâlî, *Meariculî-Kuds,* s. 13.

[231] Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniye,* s. 242.

Gazzâlî, ruh'un varlığını bir prensip olarak tesbit ettikten sonra nûrânî beşer ruhlarının mertebelerinin beş çeşit olduğunu kabul eder.

a- Hisseden, Duyan Kuvvet (el-Kuvvetü'l- Hissî), Ruh:

Bu ruh, duyuların getirdiklerini alır. Hayvânî rûhun aslıdır, evvelidir. Hayvan, bu ruhla hayvan olur. Bu ruhun örneğini, süt çocuğunda görürüz.

b- Hayâlî Kuvvet (el-Kuvvetü'l-Hayalî), Ruh:

Bu ruh, duyuların getirdiği uyarıları kaydeder, gerekli olduğunda üstündeki akli ruh'a sunmak üzere yanında muhafaza eder. Bu manadaki ruh, süt çocuğunda yoktur, yani bu mertebeye ulaşamamıştır. Bunun için gelişmesinin başlangıç anlarında bulunan bir çocuk, gördüğü bir şeyi almak ister, onu tutmağa yeltenir fakat o şey gözünden uzaklaştırıldığında unutur, almak için çabalamaz. Bu büyüyene kadar devam eder ve biraz büyüyünce almak istediği şey gözünün önünden uzaklaştırıldığı zaman hemen onun tekrar geri getirilmesi ve kendisine verilmesi için ağlar. Çünkü gördüğü o şeyin sureti hayalinde kalmıştır. Biraz küçükken gözünden uzaklaştırılan bir şeyi istememeyişinin nedeni, hayalinde o şeyin suretinin kalmayışıdır.

Bir sopa ile dövülen köpek, bundan sonra aynı sopayı bir daha görünce hemen kaçar. Duyularının kendisine getirdiği elemi muhafaza edici ruh (hayâlî ruh) köpekte mevcuttur. Kendisini ateşe atan pervanede hayâlî ruh mevcut değildir; çünkü, aynı ateşe gider, kendini sonra yine atar.

c- Aklî Kuvvet (el-Kuvvetü'l-Aklîyye), Ruh:

His ve hayal dışında kalan manaları idrak eden ruhtur. Bu ruh, özel insanlık cevheridir. Hayvanlarla çocuklarda bulunmaz. Bu ruhun idrak ettiği şeyler zarûrî-küllî bilgilerdir.[232]

d-Fikrî Kuvvet (el-Kuvvetü'l-Fikriyye), Ruh:

Bu ruh, aklî ilimleri elde ederek onların aralarında telifler, terkipler yapar, güzel bilgiler meydana getirir. Sonra elde ettiği iki neticeyi tekrar birleştirerek başka bir netice daha elde eder ve sonsuza kadar devam eder.[233]

e-Kudsî Kuvvet (el-Kuvvetü'l- Kudsiyyetü'n-Nebeviyyetü), Ruh:

Peyamberler ile bir kısım evliyada bulunan ruh çeşididir. Gayb parıltıları, âhiret hükümleri, göklerle yerin melekûtunun bilgilerinden bir parça, aklî ve fikrî ruhların

[232] Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 100.

[233] Gazzâlî, *a.g.e.,* ss. 100-101.

anlamaktan aciz kaldıkları bir kısım rabbânî bilgiler bu kutsal peygamberlik rûhunda tecelli eder. [234] *"Böylece biz sana, emrimizden bir ruh indirdik. Bundan önce sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Lâkin, biz onu kullarımızdan dilediğimize hidâyet edeceğimiz bir nûr kıldık. Şüphesiz sen, dosdoğru bir yola hidayet etmektesin."* [235]

Bu beş ruh, tamamıyla nurlardan ibarettir. Çünkü bütün mevcudat onlarla açığa çıkar. Hissî ve hayâlî ruhlarda buna dahildir. Her ne kadar hissî ve hayâlî ruhta ortak iselerde, bunlar insanda daha şerefli ve daha yüce bir tarzdadır. Yine bu iki ruh, insanda daha parlak ve daha yüksek bir gaye için yaratılmıştır.

Bu ruhların hayvanlardaki yaratılış gayesi, sadece besinlerini aramada ve insanlara boyun eğmede bir yardımcı olması içindir. Hayvanlar, hissî ve hayâlî ruhları vasıtasıyla besinlerini arayıp bulurlar ve insanlara itaat ederler. Bu iki rûhun insana verilmesi ise, onun elinde bir av aleti olması içindir.

---

[234] Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 101; Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr, (Mecmû'atü Resaili'l-İmami'l-Gazzâli içinde)*, Daru'l Kütübi'l-Ilmıyye, Beyrut, 1994, s. 304.

[235] Şûrâ, 42/52.

İnsanoğlu bu iki ruh ile, bu süflî âlemde yüksek ve şerefli dini bilgilerin esaslarını avlar. Zira insan, duyularıyla belirli bir şahsı idrak ettiği zaman onun aklında umûmi-mutlak bir mana iktibas eder.[236]

Gazzâlî, beden-ruh ilişkisini de şu şekilde açıklıyor:

Bedenin ölümünden sonra ruhların varlığı devam etmektedir. Cisim yok olunca, âraz da yok olur. Çünkü âraz, başlı başına varlığını sürdüremez. O halde ruh bir âraz olsaydı, bir cisim olan bedenin yok olmasıyla onun da yok olması lazım olurdu.

Beden, rûhun aletidir. Ruhun zatı, bedene bitişik değil, ondan da ayrı değildir. Rûhun nurunun bedendeki ilk zuhur mahalli, dimağdır. Çünkü, beyin onun özel olarak zuhur ettiği yerdir. Ruh, beynin ön kısmını bekçi, orta kısmını vezir, arka kısmını da bir hazine edinmiştir. Hayvânî ruhtan bir hizmetçi, tabiî ruhtan bir vekil, dünyadan bir meydan, hayattan bir sermaye, mal; hareketten bir ticaret, ilimden bir kâr, ahireti maksad, şeriati bir yol, nefs-i emmareyi koruyucu, nefs-i levvâmeyi uyarıcı, duyulardan bir haberci, dini zırh, aklı üstad edinmiştir.[237]

---

[236] Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr, Nur Kandili*, ss. 228-229.

[237] Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniye,* ss. 242-243.

Nefis kavramıyla ikinci yakın anlamlı olarak kullandığı kavram kalp, sadr'dır. Gazzâlî, kalp kavramını iki şekilde tarif eder. Birinci tarife göre kalp, göğsün sol tarafına yerleştirilmiş çam kozalağı şeklinde olan bir et parçasından ibarettir. İçinde boşluk var olmakla birlikte bu boşlukta ruhun kaynağı ve madeni olan siyah bir kan bulunmaktadır.[238] Tabiî ve hayvanî ruhun devamı için gerekli olan buharı taşır.[239] Bu kalbin dini amaçlarla ilintisi yoktur, doktorları ilgilendirir. Bu kalp bütün hayvanlarda hatta ölülerde bile vardır. Bu kalp, fizik ve maddi aleme dahil olup insanlar hatta hayvanlar bile gözleriyle bu kalbi algılayabilmektedir. Ölümle tüm hissî fonksiyonunu kaybeder.[240]

İkinci tarife göre kalp; insanda varolan Rabbânî ve rûhânî bir latîfedir. İnsanın hakikati bu latif olan kalptir. İnsanın anlayan, bilen ve ârif olan özelliği; hitaba mazhar kılınıp ıkaba maruz kalan, kimi zaman azarlanıp kimi zamanda arzulanan bu kalptir. İnsanların çoğu bu kalbin cismani kalple olan ilintisi konusunda hayretlere düşmüş, şaşırıp kalmışlardır. Aslında bu latif kalbin, et parçasından

---

[238] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/3; Gazzâlî, *Mearicü'l-Kuds,* s. 11.

[239] Gazzâlî, *Mearicü'l-Kuds,* s. 12.

[240] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/3.

ibaret olan birinci anlamdaki kalple olan münasebeti arazların (Var oluşu, bulunması kendisini taşıyan başka bir varlıkla hissedilebilen, kendi başına boşlukta yer tutmayan şeydir.) cisimlerle, vasıfların mevsuflarla münasebetlerini veya aleti kullananın aletle ilişkisini andırır.[241]

Kalp, bir padişahtır. Onun kendisine göre, evi ve ülkesi vardır. O ilâhî inceliğin kalbe gelişini bir araz olarak kabul edemeyiz; *"Şüphesiz o, kulla kalbi arasına, zatî varlığı ile tecelli eder."* [242] ayet-i kerîmesinin manasının anlamı kalmazdı.[243] İki şeyin arasını ayıran her şey, onların arasına girmiş olur. Bu anlatım, Allah Teâlâ'nın, kuluna çok yakın olduğunu bildirmektedir. O'nun, kulun kalbine hakim olması ve gönlüne galip gelmesi anlamına da gelebilir. Böylece Allah, kulun kasdını ortadan kaldırır, niyet ve maksatlarını değiştirir ve kul onları, kendi istekleri doğrultusunda gerçekleştiremez.[244]

---

[241] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/3.

[242] Enfal, 8/24.

[243] Gazzâlî, *El-Mürşidü'l-Emin ilâ Mev'izeti'l-Mü'minîn,* çev. Abdulkadir Akçiçek, Bedir Yay., İstanbul, 1987, s. 168.

[244] Bursevî, İsmail Hakkı, *Muhtasaru Ruhı'l-Beyân*, Damla Yay. İstanbul, 1995, III/322.

Kalbi bir hükümdar ve ilâhî hitaba muhatap kabul eden Gazzâlî, kalbi kendi içerisinde dört kısma ayırıyor:

a- Allah'tan başkasına muhabbet duymayan, Allah'ı tanıması onun hakkında tefekkürde bulunması oranında huzur bulan kalp.

b- Marifet zevki nedir, Allah ile ünsiyet ne demektir bilmeyen kalp. Bu kalbin zevk aldığı şeyler makam, mevki ve diğer bedensel şehvetlerdir.

c- Genellikle Allah ile ünsiyet eden, onu tanımaktan, onun hakkında tefekkürden zevk alan ancak bazı durumlarda beşeri sıfatlara dönen kalptir.

d- Genellikle beşeri sıfatların etkisinde kalan ama zaman zaman da ilim ve marifetten haz duyan kalptir.

Birinci tür kalbin varlığı mümkün olsa da gerçekleşmesi son derece uzak bir olasılıktır. İkinci türü ise dünya bunlarla dolup taşmaktadır. Üçüncü ve dördüncü grupta yer alan kalp türleri ise mevcuttur fakat pek azdırlar, varlıkları nadirattandır. Bunlar azınlıkta olmakla birlikte azlık ve çoklukta farklılık gösterirler. Peygamberlerin çağlarına yakın dönemlerde çok bulunurlar, peygamberlerin asırlarından uzaklaşıldıkça bu tür gönüller gitgide azalırlar.

Artık kıyamete yakın zamanlarda iyice azalırlar, Allah'ın emri gerçekleşir.[245]

Allah Teâlâ'ya yakın olmaya çalışan vücut değil, kalptir. Gazzâlî, kalp derken yürek denilen ve kendisine dokunulabilen et parçasını değil, Allah'ın sırlarından bir sır, onun latifelerinden bir latifeyi kastediyor. Onu duyu organları algılayamaz. Buna kimi zaman "ruh", kimi zaman "nefs-i mutmainne" denirken şeriat buna "kalp" adını verir. Çünkü o, sır için ilk binittir. Bunun vasıtasıyla bedenin tamamı, ilâhî latifenin vasıtası ve aracı olmuştur.[246]

Nefis kavramıyla yakın anlamlı üçüncü kavram, akıldır. Kendisine düşünce, anlama ve kavrama gücü, hafıza, bellek[247] gibi anlamlar verilen akıl, mutlak olarak zikredildiğinde eşyanın hakikatını bilmeye yarayan yeti anlamına gelir. Akıl, merkezi kalp olan ilim sıfatından ibarettir. İlimlerin algılanmasını sağlayan şey anlamında kullanıldığında da, kalbin bizzat kendisi kastedilmiş olur.[248] Gazzâlî akla dört anlam veriyor:

---

[245] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* IV/99.

[246] Gazzâlî, *a.g.e.,* I/54.

[247] Parlatır, İsmail (ve diğerleri), *Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara, 1998., dokuzuncu baskı, I/55.

[248] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/4.

a- Akıl, insanı öteki hayavanlardan (canlılar) ayırmaya yarayan vasıftır. İnsan bu sayede nazari bilgileri kabule, gizli ve düşünsel sanatları tedbire istidat kazanır.

b- Mümkün olan şeyleri mümkün, muhal olan nesneleri de muhal gören mümeyyiz çocuğun şahsında ortaya çıkan ilimlerdir. Meselâ, ikinin birden büyük, bir kişinin bir anda iki yerde bulunamayacağını bilmek gibi. Kelamcılardan biri bu anlamı kastederek aklı şöyle tanımlamıştır: "Akıl, mümkün hâdiselerin mümkün olduğunu, muhal olayların da muhalliğini bilmek gibi zarûri ilimlerden biridir."

c- Hadiselerin seyrinden çıkarılan, deneyimlerden elde edilen bilgilerdir(tecrübi akıl).

d- Aklın gücünün, hâdiselerin sonuçlarını bileceği, geçici lezzetleri çağıran şehevi istekleri kökünden kazıyacağı bir noktaya ulaşmasıdır. Bu güce ulaşan kişi, peşin şehvetin gereğine göre değil de hâdiselerin sonuçlarını dikkate alarak ileri veya geri adım attığı için "akıllı" diye anılır. Bu da, insanın öteki hayavanlardan ayrıldığı özelliklerindendir.

Aklın birinci manası temel, kök ve kaynaktır. İkinci manası birinci manaya en yakın şubesi, üçüncü manası, birinci ve ikinci manaların dalıdır. Çünkü tecrübeye dayanan

ilimler akıl ve zarûri ilimlerle elde edilir. Dördüncü manası aklın son meyvesi olup en yüksek amaçtır. İlk iki mana tabîi olur. Son iki mana iktisâbi yani çalışma ile elde edilir. Bundan ötürü Ali (r.a): "Aklı iki çeşit gördüm: Birisi, yaratılışta var olan, diğeri mesmû (öğrenme) yoluyla elde edilen. Fıtrî akıl olmadıkça kesbî akıl fayda vermez. Tıpkı görmeyen göze, güneş yarar sağlamadığı gibi."[249] demiştir.

İnsan nefsinin varlığı her zaman aynı, her hal ve şart altında değişmeyen bir özellik taşımamaktadır. Nefis, insanın yaşamı içerisinde bulunduğu duruma göre değişebilen bir varlıktır.

Nefis, şartlara ve içinde bulunmuş olduğu konuma göre değişik isimler alır. Gazzâlî, ağırlıklı olarak nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne gibi nefsin mertebeleri üzerinde durmaktadır.[250] Yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde yer yer nefs-i mülhime'ye yer verdiğini gördüğümüzden onu bu nefis mertebelerine dahil ederek anlatmaya çalışacağız.

[249] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* I/84-85.

[250] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/4.

1. Nefs-i Emmâre:

Şehvetlere karşı direnmeyip, şehvetlerin gerektirdiği şeylere ve şeytanın çağrılarına boyun eğen nefse denir.[251] Kur' ân-ı Kerim'de

وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلاَّ مَا رَحِمَ رَبِّيَ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَّحِيمٌ

"Ben nefsimi tebrie etmem (temize çıkarmam). Çünkü nefis olanca şiddetiyle kötülüğü emredendir muhakkak." [252] şeklinde geçtiği yerde bu nefisten bahsedilmektedir.

Bu hal üzerinde bulunurken nefis, kat'iyyen hayır işi iyi görmediği gibi kötülüğü kötü olarak görmez.[253] Böyle bir nefse sahip birisinin son nefesinden korkulur. O kişinin işi, Allah'ın dilemesine kalmıştır. Eğer kötü bir sonla giderse sonu gelmeyen bir şekavete, bir bedbahtlığa düşer. Son nefesini iyi şekilde verir, müslüman olarak ölürse bir

[251] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn.,* III/4.

[252] Yusuf, 12/53.

[253] Gazzâlî, *El-Mürşidü'l-Emin ilâ Mev'izeti'l-Mü'minîn,* s. 170.

süre sonra cehennemden kurtulması umulur. Böyle bir kimsenin bilemediği bir hikmetten dolayı genel af kapsamına girmesi imkansız değildir.[254] Bu tarz kimselerin sayısı oldukça fazladır. Nefsin mertebeleri, basamaklar halinde yukarıya doğru ilerledikçe o mertebe içerisinde bulunan insanların sayısın da azalma meydana gelmektedir. Bir üst mertebenin özelliklerinden bahsedince bu nefs-i emmarenin en alt mertebede yer aldığını daha iyi kavramamız mümkün olacaktır.

2. Nefs-i Levvâme:

Tam sükûnete ermemekle birlikte şehvetlere karşı koyan nefse denir.[255] Kur'an-ı Kerim'de nefs-i levvâme ile ilgili olarak,

وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ

[254] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* IV/45.

[255] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/4.

"Kendisini alabildiğine kınayan nefse yemin ederim."[256] âyetinde nefsin kendisini kınaması anlatılmaktadır. Nefsin bu kınayıcı özelliğine vicdan ismi verilmektedir.[257]

Levvâme nefis, şerre yaklaşamaz ama tam manası ile kendini hayra da veremez. Buradaki hayırdan murad, Allah Teâla'yı devamlı anmaktır.[258] Bu nefse sahip olanlar kendi ellerinde olmadığından ârızi günahlardan yakalarını kurtaramazlar. Kastî hareket etmeseler bile bazı durumlarda günahlara müptela olurlar. Bununla birlikte günahlara adım attıkça nefislerini kınar, pişmanlık duyar, teessüf gösterir, kendilerini günahlara sürükleyen sebeplerden kaçınma hususunda dikkatli davranacakları noktasında niyet tazelerler.[259] Bu süreç geriye dönüş olmadığı müddetçe nefsi mülhime aşamasına geçinceye kadar devam eder.

---

[256] Kıyâmet, 75/2.

[257] Mevdûdî, Ebu'l-A'la, *Tefhîmu'l-Kur'an,* İnsan Yay., İstanbul, 1997**,** VI/531.

[258] Gazzâlî, *el-Mürşidü'l-Emin ilâ Mev'izeti'l-Mü'minîn,* s. 170.

[259] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* IV/43.

3. Nefs-i Mülhime:

Şems suresinde ki şu âyet-i kerîme de;

فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا

وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا

"*Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömende ziyan etmiştir."*[260] ifadeleri ile anlatılan, ilham ve keşfe nail olan nefistir.[261]

Bu mertebede yer alan nefis, bir süre istikamet üzere devam ettikten sonra bazı günahlarda tutkularına, şehvetlerine yenilir; o şehvetini kıramadığı için kasten günahları işler. Bununla beraber ibadetlerini sürdürür, yapma imkanı olmasına rağmen günahlarından bir çoğunu terkeder. Kendisini mağlup eden bir veya iki tutkudan gönülden vazgeçmek ister. Allah'ın kendisini bunlardan uzaklaştırmasını, şerrini kendisinden defetmesini temenni eder, şehvetinin gereğini yerine getirdikten sonra pişmanlık duyar ve "keşke yapmasaydım, tevbe edeceğim" der. Bu

[260] Şems, 91/7-10.

[261] Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* s. 548.

grupta yer alanların ibadetlere devam ettikleri ve işledikleri günahları çirkin gördüklerinden bağışlanmaları umulur.[262]

4. Nefs-i Mutmainne:

Kur'an-ı Kerim'de nefs-i mutmainne ile ilgili olarak şu âyette,

يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ

"Ey itminana ermiş nefis! Dön Rabbine. Sen ondan râzı, o senden râzı olarak."[263] buyurularak nefsi huzura eren kimsenin Rabbi tarafından ödüllendirilişi ve kulun memnun edilişi bize örnek olarak sunulmaktadır. Burada itminana ermiş nefisten asıl maksat, hiçbir şüphe ve tereddüt taşımadan, mutmain olmuş kalple, Allah'ı Rab kabul edip O'nun peygamberlerinin getirdiği dini de hak din bilerek Allah'a ulaşan insandır.[264]

Şehvetlere karşı koyması sebebiyle emir altında sukûna erip serkeşliği kaybolduğunda nefse bu isim verilir.[265] Nefse zarar verici özelliklerden sıyrılarak Allah'ın

[262] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* IV/44.

[263] Fecr, 89/27-28.

[264] Mevdûdî, *Tefhîmu'l- Kur'an,* VII/120.

[265] Gazzâlî, *a.g.e*., III/4.

rızası istikametinde hareket eden konuma gelmiş olan nefis, huzura ermiş demektir.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE NEFİS EĞİTİMİ

Nefis, kötü sıfatların; ruh da iyi ve güzel sıfatların mahallidir.[266] Yapılan birçok tarif nefsin bu durumuna işaret etmektedir. Bu tarif nefsin alt konumda yer almasına; ruhunda terbiye yoluyla üst makama çıkma ve özelliklerinin orada kökleşmesi durumuna göre yapılmış olan bir tariftir.

Nefsin kötü sıfatların mahalli oluşu, onun daimi olarak o konumda kalmasını zorunlu kılmaz. Nefis, kötü vasıfları iyi tespit edilip uygun kurtuluş yolları ve reçeteler sunulduğunda arınır. Nefsini temizlemek isteyen insan, nefsinin kusur ve hatalarını iyi tespit ederek işe başlamaladır.

Kulun kötü olarak nitelendirilen vasıfları iki çeşittir. Birincisi irâdesi ile kazandığı günah ve isyan, ikincisi aşağı huylardır. Aslında kötü olan bu nevi huylar insan tarafından

[266] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif, Tasavvufun Esasları,* s. 565.

tedavi ve terbiye edilerek, tedricî bir şekilde düzeltilmeye uğraşılırsa, devamlı bir mücadele ile kötü huyları yok etmek mümkün olur. Birinci kısım hükümler içerisinde, haram veya mekruh kılınarak yasak kılınan şeyler yer alır. İkinci kısımda ise, nefsin aşağı ve bayağı şeyleri yer alır. Bunlar içerisinde kibir, gazap, kin, haset, kötü huy, tahammülsüzlük gibi yerilen ve kötülenen huylar vardır.

Nefsin hükümlerinden en çetini, zoru hatta en elem verici hali; nefsin bu gibi şeylerin güzel olduğu vehmine kapılması veya kendisinin bir değeri bulunduğuna, kadrinin bilinmesi hakkının olduğuna kanaat getirmesidir. Bunun için bu husus gizli şirk sayılmıştır. Nefsânî arzuları terk etmek ve nefsi kırmak, isteklerinin zıttına hareket etmek suretiyle onu tedavi ve terbiye etmek; açlık, susuzluk ve uykusuzluk gibi güçsüz ve kuvvetsiz hale gelmeyi temin eden mücâhede nevilerinden daha mükemmel ve daha tesirli bir tedavi tarzıdır. Her ne kadar açlık, susuzluk ve uykusuzluk gibi hususlar da nefsin arzularını terk kısmına girerse de bu böyledir.[267]

Sûfîler'e göre, günahlar tevbe ile giderilir; kötü huylar ise, riyâzetle giderilir.[268] Günah olarak işlenmiş olan

[267] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* ss. 86-87.

[268] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb Hakikat Bilgisi,* s. 309.

hataların temizlenme yolunu tevbe olarak gören sûfîler, bunu kendilerine vazgeçilmez bir ölçü olarak kabul etmişlerdir. Tevbe etme onlar için bir giriş kapısı olarak her zaman önemini korumuştur. Sûfîler ve Gazzâlî'nin nefis eğitiminde kullanmış oldukları yöntemleri incelediğimizde nefis eğitimine vermiş oldukları önemi ve katkıyı daha iyi anlamış oluruz.

A. NEFSİ EĞİTMENİN YÖNTEMLERİ

1. Müridin, Nefis Eğitiminde Takip Ettiği Yöntemler:

Ahlaktaki itidal, nefsin sağlıklı olduğunu gösterir. İ'tidalden sapmak ise bir illet, nefisteki bir hastalıktır. İ'tidale riayet, beden mizacı için sağlamlık; i'tidalden ayrılmak beden için bir derttir. Burada anlatacağımız metodların herbiri şeyh gözetiminde yapılabildiği gibi müridin kendi azim ve gayretiyle de yapılabilir.

Nefis tedavisinde, onu rezilliklerden ve düşük huylardan temizleyip faziletleri ve güzel ahlakı kendisine aşılamak, bir bedendeki hastalıkları yok etmek suretiyle bedeni tedavi edip onu sağlığına kavuşturmaya benzer. Beden mizacında asl olan dengedir. Ancak yiyecekler, hava ve bazı ârızi durumlar sebebiyle sağlam mide zarar görür,

hastalanır ve itidali kaybeder. Asılda var olan denge doğan çocuğun sağlam bir fıtratla doğmasına rağmen ebeveynin onu yahudi, hristiyan ya da mecusi yapması[269] sözü, ebeveynin ve çevresel faktörlerin çocuk üzerindeki etkisinin hiçbir zaman küçümsenemeyecek bir örneğidir.

İlk başta mükemmel olmayan beden, gıda verilmekle nasıl gelişiyorsa; nefis de noksandır, fakat olgunlaşmayı kabul edecek bir istidatta, yetenekte yaratılmıştır. Nefsin tekâmülü ve olgunlaşması; ahlakını güzelleştirme, onu terbiye ve ilimle beslemekle sağlanır.

Beden sağlam olduğunda doktorun vazifesi koruyucu hekimlik ise; şeyhde nefis sağlam iken onu güçlendirme yollarını arar. Hastalandığında da her ikiside tedavi yollarını araştırır ve uygulamaya çalışır.

Bedendeki hastalık nasıl zıtlarıyla tedavi ediliyorsa; (mesela, hastalık hararetten kaynaklanıyorsa soğukla, soğuktan kaynaklanıyorsa sıcakla tedavi edilebileceği gibi) kalp hastalığı olan kötü huylar da zıtlarıyla tedavi edilir. Cehalet hastalığı öğrenmekle, cimrilik illeti cömert olmaya çalışmakla, kibir hastalığı tevazuyla, açgözlülük hastalığı

[269] Buhâri, Cenâiz, 80.

arzu duyulan şeylerden zorlana zorlana geri durmakla tedavi edilir.[270]

Kişinin hedefine ulaşmasının engellerinden bir kısmı, ahiret yoluna girmemesi ve ahireti tercih etmesi konusunda önündeki engellerdir. Bunların kişinin önüne durmasının asıl nedeni ahirete imanın bulunmayışıdır.[271] İman olunca, ahiret yoluna girme iradesini ortaya koyanın yapacağı ilk iş, kendisi ile Hakk arasında bulunan engeli ve perdeyi kaldırmaktır. Çünkü halk katmanlarının Hak'tan mahrum olmalarının sebebi, Hakk'a giden yol üzerinde yoğun şekilde engellerin bulunmasıdır.[272] Kur'an-ı Kerim'de: *"Önlerine ve arkalarına sed çekmişizdir. Gözlerini perdelediğimizden artık göremezler."*[273] buyurulmaktadır. Bu engeller sebebiyle insanoğlu, hedefe ulaşma konusunda zorlanmaktadır. Ne ileri gidebilir ne de geri kalabilir.[274] Burada ruhsal olarak durgun bir insanın hali anlatılmış oluyor.

---

[270] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* II/59.

[271] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/72.

[272] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/73.

[273] Yasin, 36/9.

[274] Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal Tefsir,* İşaret Yay., İstanbul, 2000, s. 897.

Müridin, Hakk'a ulaşmasındaki engeller dört tanedir:

a- Mal

b- İtibar

c- Taklitçilik

d- Günah

Mal engeli, malın mülkiyetten çıkarılıp sadece zaruri ihtiyaçları karşılayacak kadar bir miktarının elde bırakılmasıyla aşılır. Kişinin yanında gönlünün bağlı bulunduğu bir dirhem kaldığı sürece bu kişi, bununla tutsak bir halde olup Allah'tan perdelenmiş demektir.

İtibar engeli ise, itibar kazandıran makam ve mevkilerden uzaklaşılıp tevazuya yönelmek, sessizliğe bürünmek, ad ve sanı andıran nedenlerden kaçmak ve halkın kendisinden nefret etmelerini sağlayacak bir takım işleri yapmak suretiyle aşılır.

Taklitçilik engeli, mezhep bağnazlığının bırakılıp; "Lâ ilâhe illallah Muhammedurrasûlullah" sözünün anlamının gerçek bir imanla tasdik edilip Allah'tan başka her türlü ma'bud'un kalpten sökülüp atılmasıyla sağlanır ki Allah dışındaki tapınılan ma'budların en büyüğü heva ve heveslerdir. Mürid, inançları hususunda bağnaz davranır, nefsinde başka inançların analizini yapmaz, onlara yer vermezse bu bağnazlığı kendisi için bir bağ, engel olur.

Ancak taklidî yoldan benimsediği itikadî meselelerin gerçek mahiyetlerini, mücadele yöntemiyle değil mücahede metoduyla kavrama arzusunu hissettiğinde ve atılması gereken şeyleri kalbinden söküp attığında olayların hakikatleri önüne serilir.

Günah engeline gelince, bu da bir mania olup ancak tevbe ile yapılan haksızlıklardan sıyrılmakla, bir daha kötülüklere dönmeme hususunda samimi bir irade ortaya koymak, geçmişten pişmanlık duymak, hak sahiplerine haklarını vermek ve haksızlık yapılanların gönüllerinin alınmasıyla ortadan kalkması gerçekleşir. Çünkü samimi bir şekilde tevbe etmeden, zahirî günahları bırakmadan mükâşefe yoluyla dinin esrarına vâkıf olma sevdası gösteren, arapça'yı dil olarak edebi yönüyle öğrenmeden Kur'an'ın sırlarına ve tefsirine vakıf olma hevesini gösteren gibidir. Bunu öğrenebilmek için önce Kur'an'ın arapçasının anlaşılması, sonra manalarındaki sırların kavranmasına yönelinmesi gerekir. [275]

Ahiret yoluna giren kişi önce şeriatın zahiri emirlerini doğru biçimde uygulaması, akabinde şeriatın

[275] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/73; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* ss. 388-389.

derinliklerine ve sırlarına yönelmesi gerekir.[276] Nefis ile mücadeleye, ilmihal bilgilerini özellikle abdesti, guslü, namazı ve öteki zahiri ibadetleri öğrettikten sonra onu terbiye ederek devam edilmelidir. Bu işin o kadar da kolay olmadığı unutulmamalıdır. Tüm zorluklara rağmen Hakk'a ermek için güçlüklere katlanarak nefis terbiye edilmelidir. Zira Yüce Allah'ın ruh ile göndermiş olduğu güzel özellikler insan vücudunun sağ tarafında, kötü huylarda sol tarafında yerleşmiş durumdadır. Ruh ile kalbin birleşiminden yaratılan nefs-i nâtıka'nın gıdası ruhtan verilirse vücudun her yanı adaletle dolar ve insanın hükmü Hakk'tan yana olur. Eğer onun gıdası kalpte bulunan kötü huylardan verilirse vücudun her yanı zulümle dolar ve insanın hükmü hevâdan yana olur.[277]

Nefsi terbiye yollarından biri, Hakk'a yönelip dünyadan yüz çevirmiş ve nefsini temizlemiş Allah dostlarını, kendisine arkadaş edinmektir. Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de: "*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun.*"[278] meâlindeki âyette doğru insanları dost edinmemizi bize tavsiye etmekte, imanlarında

[276] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*III/73; Gazzâlî*, Kimyâ-i Saâdet,* s. 389.

[277] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 98.

[278] Tevbe, 9/119.

ve ahitlerinde; niyet, söz, fiil, hatta her hususta salih olanlarla bulunmayı telkin etmektedir.[279] Mürid, bu kişilerle beraber olduğu sürece onları örnek alır ve nefsinde var olan kötü huylardan uzaklaşarak nefsini güzelleştirir.

Ebu'l-Abbas Seyyârî'ye, nefsin nasıl terbiye edilebileceği sorulunca: "Emirleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmakla, salih kimselerle sohbet etmek ve yoksul kimselere hizmet etmek gibi konularda sabır göstermekle" cevabını vermiştir.[280]

Mürid, kimlerle irtibatlı ise onun bir takım hal ve hareketlerini de kendisine örnek alır. Arkadaş çevresinin insan üzerindeki etkileri düşünüldüğünde bunun önemi daha çok açığa çıkar. Nefis terbiyesinde salih kimselerle beraber olmak son derece önemlidir. Salihleri kendisine dost edinen müridin nefsindeki değişim ve gelişim de onlardan alacağı güzel hasletlerle müsbet yönde olacaktır.

Nefis terbiyesi için tasavvufta düstûr haline gelmiş olan "az yeme, az konuşma ve az uyuma" önemli bir eğitim tarzıdır. Bununla ilgili olarak mutasavvıfların önde gelen isimlerinden Hasan Kazzaz'dan şu söz nakledilir. "Şu

---

[279] Yazır, M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili,* Yenda Yay., İstanbul, ts., IV/467.

[280] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 419.

tasavvuf işi üç şey üzerine kurulmuştur: Zaruret olmadıkça yememek, uykuya mağlup olmadan uyumamak ve mecburiyet olmadan konuşmamak."[281] Bu eğitim şekli tasavvuf yoluna girmiş olan her müridin metodu olmuştur. Açlığı, az uyumayı, az konuşmayı mücahedenin erkanından bir rükun sayan bu yolun ehli, yemeyi bir kenara bırakmış ve hikmetin menbalarını açlıkta bulmuşlardır.

Sehl b.Abdullah'ın yemek yeme usulü on beş günde bir yemekti. Ramazan gelince ay başından itibaren bayrama kadar yemek yemezdi. Her akşam yalnız su ile iftar eder ve Allah Teâlâ dünyayı yaratınca günahı ve cehaleti tokluğun içine, ilmi ve hikmeti açlığın içine iskan etti, sözüyle tokluğun kişiyi tenbellik ve günaha sürüklediği, açlığın; ilmin ve hikmetin giriş kapısı olduğuna işaret eder.

Yahya b. Muâz, açlığı müritler için riyazet[282] ve nur, tokluk nâr (ateş) dır. İştah oduna benzer, ondan ateş meydana gelir, bu ateş sahibini yakmadan sönmez, diyerek yemenin insanın mahvına sebep, açlığın kurtuluş olacağına işaret eder. Ebu Süleyman Dârânî de dünya amelinin

[281] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 98.

[282] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 141.

anahtarı tokluk, ahiret amelinin anahtarı açlık[283] olarak görmektedir.

Sûfîlerin açlığa dayanıklı olmasını ifade etmek için Ebu Ali Ruzbâri, bir sûfi beş gün açlığa tahammül edemez ve açım derse, onu derhal çarşıya götürünüz ve maişetini çalışarak kazanmasını emrediniz, [284] diyerek ondan artık hayır çıkmayacağını, iradesiz bir kimsenin sûfi olarak nitelendirilemeyeceğine ışık yakıyor.

Edep, insan hayatının vazgeçilmezlerinden biridir. Nefis, edepli olmaya zorlanarak da terbiye edilir. Sehl b. Abdullah Tusterî, nefsini edeple kahreden kişinin, Allah'a ihlasla kulluk yapacağını belirtir.[285] Kuşeyrî ise, edep, kişinin nefsini tanımasıdır."[286] der.

Nefis eğitiminin yollarından biri de yolculuk yapmaktır. Tarîkat ehli, gerek cismani ve gerekse ruhani sefere büyük önem vermiştir. Ruhî sefer kadar bedenle yapılan yolculuğun, değişik yerler görüp farklı insan ve Allah dostlarıyla tanışmanın değeri büyüktür. İbret almak için çok yer ve memleket görmek gereklidir. Çok gezmenin

---

[283] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 142.

[284] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 143.

[285] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 286.

[286] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 286.

gayesi, sebeplere güveni ortadan kaldırmak ve nefsi terbiye etmektir.[287] Yapmış olduğumuz her yolculukta değişik kimseleri görmek, Allah dostları ile kaynaşmak kendimizi gözden geçirmenin, murakabe ve muhase yapmanın bir fırsatı olarak da değerlendirilebilir.

Nefis eğitiminde yukarıdaki hususları bir bir gerçekleştirirken bunları sürekli olarak yerine getirebilmek için en önemli esas, iradede sebat göstermektir. Mürid, iradeli ve istikrarlı olursa şimdiye kadar kazandıkları ile bir şehveti, arzusunu terketmeye azmettiğinde kendisine onu bırakma sebepleri kolaylaştırılır, bu Allah tarafından kendisi için bir imtihan ve deneme olur. O halde kişi azimlerinde sabırlı olmalıdır. Zira kişi iradeli olmaktan vazgeçerse nefsi buna alışır ve tamamen bozulur. Eğer nefsi iradesine zıt bir davranışta bulunursa bundan dolayı nefsini cezalandırması gerekir. Nefsini cezalandırmakla korkutamazsa, nefsi kendisine galip gelir ve arzularına uymasını güzel göstererek riyazetini berbat eder.[288]

Üzerilerine tembellik çökmüş kişilere nefis mücadelesi, riyâzet yapmak, nefis tezkiyesi ve ahlak temizliği ile uğraşmak ağır gelir. Nefisleri aksaklıklarını

[287] Kelebâzî, *Taarruf,* s. 134.

[288] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/60-61.

kendi kusurlarına, çirkefliklerine, içlerinin bozukluklarına vermez, bunu bir türlü kabule yanaşmaz da tutar huyların değişmesinin tasavvur dahi edilemeyeceğini ileri sürerler, tabiatlar değişmez derler. Hayvanlar eğitilirken insanın eğitilmemesi nasıl düşünülebilir? Huylar değişmeyi kabul etmeseydi bütün öğütler, va'zlar ve eğitimler hükümsüz kalırdı.[289] Rasûlullah (S.A.V) *"Ben ancak ahlâki üstünlükleri tamamlamak için gönderildim."*[290] buyurmazdı. Bu hadis, eğitim yoluyla ahlâkî özelliklerin insana kazandırılabileceğine güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Rasulullah'ın getirdiği prensiplerle tanışan, onları benimseyip hayatında uygulamaya çalışan herkes, nefis eğitimi ve huyların güzelleşmesi konusunda önemli sonuçlar elde etmiştir. Bir çoğu bu prensipleri uygulamasına göre hayatlarında değişime uğramışlar. Kendini yenileyebilenler hep ileriye doğru adım atmışlar ve ahlak açısından olgunlaşıp kemale ermişlerdir.

Bugün eğitim yoluyla hayvanların bile ahlakını değiştirmek mümkün iken insanoğlu için bu ahlak değişiminin mümkün olmamaması düşünelemez. Vahşi doğan kuşu ehlileştiriliyor, at serkeşlikten usluluğa,

[289] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/54.

[290] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/381.

rahvanlığa kavuşturuluyor.[291] Değişim ve gelişim olmasaydı insanlık ilk olarak başladığı yerde kalması gerekirdi. Elbette insanoğlunda bulunan tabiatlar çeşitlidir. Bazıları çok çabuk değişmeyi kabul ederken bir kısmı yavaş yavaş kabul eder.[292] Bazı özellikler vardır ki, özellikle öfke ve şehvetin hiçbir izini bırakmadan kökünden söküp atmayı istesek de bunu başaramayız. Ama onları riyâzet ve mücâhede yollarıyla gevşetip emir altına almayı istersek bunu yapabiliriz. Bu özelliklerin tamamen ortadan kaldırılamamasının iki nedeni vardır:

Birinci nedeni, fıtratın aslındaki garize gücü ve varlık sürecinin uzamasıdır. Sözgelimi şehvet, büyüklenme, öfkelenme insanda mevcuttur. Ancak değişimi en zor olan şehvet gücüdür. Çünkü şehvet gücü en önce varolan bir güçtür. Çocuğa daha yaratılışın başında şehvet (arzu etme, isteme) gücü verilir, yedi yaşından sonra öfkelenme gücü ve daha sonra da temyiz gücü bahşedilir.

İkinci nedeni, bazı huyların istekleri doğrultusunda yoğun faaliyet gösterilip güzel kabul edilmesi ve beğenilmesidir.[293] Yani daha sonradan çalışarak kazanılıp

[291] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/54.

[292] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/54.

[293] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/54-55.

elde edilen ve benimsenen özelliklerdir. Bu halde olan insanlarda dört gruba ayrılır:

Birinci grup, Hakk ile bâtılı, güzel ile çirkini birbirinden ayıramayan, yaratıldığı şekilde tüm inançlardan soyutlanmış bulunan, zevklerin peşinde gidip arzuları tam tekemmül etmemiş gafletteki kişilerdir. Bunlar tedaviye gerçekten çok hızlı cevap verirler. Sadece mürşide, kılavuza, nefislerini mücahedeye yöneltecek bir uyarıya ihtiyaçları vardır. Uyarıldıkları takdirde çok kısa bir sürede huyları güzelleşir.

İkinci grup, çirkinin çirkinliğini bilen ama henüz güzel amellere alışmamış, kötü amelleri kendisine güzel gösterilmiş, şehvetinin kurbanı, esiri olduğu için isabetli düşüncelere iltifat etmeyen, bununla beraber amel hususunda kusurlu olduğunun farkında bulunanlardır. Bu gruptan olan biri kötü amellere bağımlı olduğundan öncelikle bu tutumunu gönlünden söküp atması, ardından nefsine salih amelleri yerleştirmesi gerekir. İşi ciddi tutar, samimi şekilde çalışırsa gerekli eğitimi elde edebilir, çünkü genelde eğitime elverişli bir konumdadır.

Üçüncü grup, çirkin huyları, alışkanlıkları yerine getirilmesi gereken güzel görevler olarak telakki eden, onları doğru, güzel gören ve bu inanç çevresinde yetişen

gruptur. Böylelerinin tedaviye olumlu cevap vermeleri nadirdir. Bunun sebebi onların doğru yoldan ayrılma nedenlerinin yoğunluğudur.

Dördüncü grup, bozuk düşünce doğrultusunda yetişmiş, eğitilmiş, fazileti aşırı kötülüklerde, vurup-kırmada, cana kıymada görüp bununla övünen, bunun şerefini artırdığını zanneden kişilerin oluşturduğu gruptur. Bunların eğitimi çok zordur.

Bu gruplardan birinci grupta yer alanları cahil; ikincileri cahil ve doğru yoldan ayrılmış; üçüncüleri cahil, doğru yoldan ayrılmış, fâsık; dördüncüleri de cahil, doğru yoldan ayrılmış, fâsık ve şerir (şer işleyen, kötü, hayırsız kimse) dir. [294]

Riyazetle ve mücahede ile eğitimdeki amaç, aşırı uçların ortadan kaldırılmasıdır. Yoksa şehvet, gazap duygularının tamamen kaldırılması söz konusu değildir. Çünkü fıtratın içerisine yerleştirilmişlerdir.

Şehvet duygusu ortadan kaldırılmış olsa; örneğin yeme arzusu kesilse insan helak olur, cinsel ilişki isteği kesilse zürriyet sona erer. Gazap duygusu olmazsa, insan kendisini helak edecek şeylere karşı kendisini savunamaz.

[294] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/55.

Cihad sekteye uğrardı.[295] Kur'ân-ı Kerimde *"Öfkelerini yutanlar, insanların kusurlarından af ile geçenlerdir."*[296] âyetinde, öfkelerini yok edenler olarak bahsedilmiyor, yutanlar denilerek gazap duygusunun tamamen ortadan kalkmayacağı ifade ediliyor. Gazap ve şehveti, ikisinden birisini akla hakim olmayacak ve aklı mağlup etmeyecek, aksine her ikisini de kontrol altına alacak ve üstün gelenin akıl olacağı şekilde itidal sınırına çekmek mümkündür. Huy değişikliği ile amaçlanan budur. Zira çok defa şehvet insanı öyle istila eder ki akıl fenalıklara açılmasını engelleyemez de riyazetle normal çizgiye döner. Bu deliller öfke ve şehveti normala dönüştürmenin mümkün olduğunu gösteriyor.[297]

Ahlakta istenilen ifrat ve tefrit olmayıp itidaldir. Mesela; cömertlik, şeriat tarafından övülen bir huydur, israf ise pintiliğin ortasıdır.[298] *"Yeyiniz, içiniz ama israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."*[299] ayeti bize bunu öğretiyor.

---

[295] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*III/55.

[296] Âl-i İmrân, 3/134.

[297] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/55-56.

[298] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/56.

[299] A'raf, 7/31.

Mutluluk, kalbin dünya ârızalarından selâmetine bağlıdır. Cimrilikte, savurganlıkta dünya arızalarındandır. Kalbin selamet içinde olmasının koşulu ise bunlardan azâde olması yani ne mala yönelmesi ne de malı harcamaya veya elinde tutmaya hırslı olmasıdır. Çünkü malı elinde tutanın kalbi nasıl cimriliğe kendini kaptırmışsa, malı harcamaya hırslı olanın kalbi de kendini savurganlığa, harcamaya kaptırmıştır. Kalbin kemal noktası bu iki nitelikten de arınmış olmasındadır. Bunlar da dünyada mümkün olmadığına göre en uygun çare orta yoldur. Cömertlik, savurganlıkla cimrilik arasında yer alır. Yiğitlik, korkaklıkla saldırganlık arasında yer alırken, iffet de aşırı arzularla donukluk arasındaki bir konuma sahiptir.[300]

Nefsi terbiye etmek için mutasavvıfların genel olarak izlediği yollara başvuran kişi, ayrıca nefsini sıkı bir sorguya da çekmelidir. Bu sorgu geriye dönük tüm hayatı kuşatıcı olmalıdır.

Hz. Ömer(r.a), "Hesaba çekilmeden önce nefsinizi hesaba çekin! (Amelleriniz) ölçülüp tartılmadan önce onları ölçüp tartın! Hiçbir şeyin gizli kalmaksızın (amellerinizin) sunulacağı o (hesap) gün(ün)de Allah Teâlâ'ya sunmak

[300] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/56.

üzere nefislerinizi süsleyin!"[301] diyerek nefis muhasebesinin önemine işaret eder.

Nefis sorguya çekilirken içerisinde bulunulan durum asla beğenilmemeli, sürekli daha kötü durumlarla karşılaşılabilineceği hatırdan çıkarılmamalıdır. Kişi nefsinin yapıp ettiklerinden dolayı azaba uğrayacağını düşünerek onu adeta yerden yere vurmalıdır.

Kul, geçmişte işlediğinden ötürü nefsini hesaba çeker, derhal durumunu düzeltir, kararlı olarak hak yolda yürür, kendisiyle Allah arasındaki haller itibariyle kalbini dikkatle, güzelce denetlerse bütün hallerinde Allah'ın kendisini kontrol ettiğini de hatırlamış olur.[302] Nefis muhasebesi ile kul, geçmişi, bugünü ve yarınını değerlendirme imkanına sahip olur.

Nefiste bulunan bir takım duygu ve düşüncelerin kontrolden geçirilmesi şarttır. Kontrolden ve eğitimden geçmemiş bir nefis için bencillik duygusu, kibir, riyâ, vb. hususlar çok zararlıdır. Bu duygulardan nefsi arındırmak için, nefse değer vermemeli ve onu küçük görmeliyiz.

Nefis, kul ile dini arasında engeldir. Ebû Amr b. Nüceyd'in şu sözü buna güzel örnektir: "Nefsi aziz olanın,

[301] Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb,* I/76.

[302] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 189.

dini zelil olur."[303] Zünnûn el-Mısrî: "Allah hiçbir kuluna, nefsinin zilletini göstermek suretiyle verdiği izzetten daha önemli bir izzet vermemiştir. Allah hiçbir kuluna, nefsinin zilletini görmesine mani olmak suretiyle verdiği zilletten daha kötü bir zillet vermemiştir."[304] der.

İnsan, başkalarından önce kendi nefsinin eksiklik ve kusurlarını görürse, nefsinin kibir ve gurura kapılarak bencilleşmesine engel olur. Nefsin bencilleşmesini engellemenin bir başka yolu da nefsi daima kınamak ve onu küçük görmektir. Kişi, nefsini yerdiği zaman, nefsin kendini beğenme duygusu da engellenmiş olur. Nefis, tüm kötülüklerin kaynağı olarak kabul edildiğine göre nefsin isteklerine de boyun eğilmemelidir. Nefsin arzularının tam tersi yapılıp şehvetlerden uzak tutulmalıdır. İlim ve Allah korkusuyla kontrol edilmelidir.

Mürid, Allah'a ulaşmakla noktalanacak manevi yolculuğu esnasında kendisini tehlikeye atacak olan şu üç hususdan uzak durmalıdır: "Kendisine uyulan şehvet, tâbi olunan heva ve kişinin, nefsinin çağrısına uymasıdır."[305]

---

[303] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 99.

[304] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 100.

[305] Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb,* I/77.

Şeyhlere İslâm'ın ne olduğu sorulduğunda cevap olarak nefsi, muhalefet kılıcı ile boğazlamaktır, diye cevap vermişlerdir. Bir kimsenin içinde nefsaniyet yıldızları doğarsa, o kimsenin kalbinde Allah ile üns batar.

Zünnûn el-Mısrî: "İbadetin anahtarı tefekkürdür, isabetli olmanın alâmeti, hevâ ve hevese, nefse muhalefettir. Nefse ve hevâya muhalefet, onun arzularını terk etmek demektir." diye nefse muhalefeti, ibadette isabetli olmanın temeli olarak nitelendirir.

İbn Atâ nefis konusunda; "Nefis, cibilliyeti icabı edepsizdir, halbuki kul sürekli olarak edebe riayet etmekle memurdur. Nefis, tabiatı icabı muhalefet meydanında at oynatır, kul harcadığı çaba ile nefsin fena arzularına ulaşmasını engeller. Nefsini dolu dizgin salıveren, şer ve kötü işlerde onun ortağı olur."[306]der.

Nefse muhalefetin Allah katındaki değeri konusunda Sehl b. Abdullah: "Nefse ve nefsin hevâ ve hevesine muhalefet edilmek suretiyle Allah'a ibadet edildiği gibi başka bir şeyle ibadet edilmemiştir." demiştir.[307]

Amr b. Osman Mekkî: "İlim komutandır; Allah korkusu, sevk edicidir. Nefis ise itaatsiztir, serkeştir.

[306] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* ss. 151- 152.

[307] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 152.

Muradını eksiksiz ele geçirmen için nefis atını, ilim siyasetiyle idare et ve onu Allah korkusu ile sür!"[308] diyerek nefisle mücadelenin ilim yoluyla yapılacağını, cehaletle; serkeş olan nefsin kontrol edilmesinin zor olduğuna işaret etmektedir.

Nefsânî arzuları terk etmek ve nefsi kırmak, isteklerinin zıttına hareket etmek suretiyle onu tedavi ve terbiye etmek; açlık, susuzluk ve uykusuzluk gibi güçsüz ve kuvvetsiz hale gelmeyi temin eden mücâhede çeşitlerine göre daha mükemmel ve daha tesirli bir tedavi tarzıdır. Her ne kadar açlık, susuzluk ve uykusuzluk gibi hususlar da nefsin arzularını terk kısmına girerse de durum böyledir.[309]

Sâlik, nefsin hevâ ve heveslerini terk etmek için bu şehvetleri, Allah korkusuyla ve büyük şevkle kalpten atmaya çalışmalı,[310] sabır ile de nefsin hevâya gidişini durdurmalıdır.[311]

Muhammed b. Verrak: "Uzuvlarını nefsânî arzularla tatmin ederek razı kılan, kalbine pişmanlık ağacını dikmiş

---

[308] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 435.

[309] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 87.

[310] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 154.

[311] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif, Tasavvufun Esasları,* s. 565.

olur."[312] demiştir. Bu durumda pişman olmamak için, nefsin arzuları kontrol edilmeye çalışılmalı ve denetim altında tutulmalıdır.

Nefsi kötü huylardan uzaklaştımak, güzel huylar kazandırmak lazımdır. Nefsi kötü şeylerle meşgul etmektense, Allah Teâlâ'nın güzel bulduğu işlerle meşgul etmek daha uygundur. "Nefis, öyle birşeydir ki; sen onu meşgul etmezsen, o seni meşgul eder."[313] sözü, buna işaret etmektedir.

Nefse muhalefet için en etkili yolu, onun isteklerinin zıttını yapmak olarak niteleyen Serî Sekatî şöyle demiştir: "Otuz- kırk yıldır nefsim, havucu hurma pekmezine batırıp yemek istiyor; ama yine de ben onun isteğini yerine getirmiyorum."[314] Sâliklerin seyr-u sülukteki seferlerinin nihai hedefi, nefislerine karşı zafer kazanmaktır. Nefislerini yenip muzaffer oldular mı vuslata erdiler, demektir.[315]

Nefis terbiyesinde; nefis ile isteklerinin arasına engel koymak, ona korku salmak, rahatlığını azaltıp önüne birtakım zorluklar koymak, gıdasını kısmak, lezzetlerden

---

[312] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye,* s. 440.

[313] Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif,* s. 213.

[314] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 153.

[315] Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 78.

onu yoksun bırakmak ve Allah'ın emirlerine uyma isteği kibir duygusuna galip gelinceye kadar onu tehdit altında bırakmak[316] da önemli terbiye metodlarındandır.

Nefis terbiyesi ve nefisle mücadele, nefis muhasebesi, nefsi küçük görmek ve yermek, nefse muhalefet ve onu şehvetlerden uzak tutmak başlıklarının her biri en ince detayına kadar incelendiğinde bir çok yol ortaya çıkar ki bunların her biri nefis eğitiminde ayrı bir metod olarak kullanılabilir.

2. Şeyhin, Müridin Eğitiminde İzlediği Yöntemler:

Müridin nefis eğitimini tek başına sürdürmesi çok zordur. Cemaatle namaz kılmak isteyen kişi, kendisine uyacağı bir imama nasıl muhtaç ise müridde peşinden gideceği, kendisini doğru yola iletecek bir şeyhe ihtiyaç duyar. Çünkü din yolu, girift iken şeytanın yolları pek çok ve alenidir. Kendisini doğru yola iletecek şeyhi bulunmayan kişiyi şeytan, kendi yoluna iletir.

Mürid, şeyhine tam tabi olmalı, şeyhin metodu hatalı da olsa onun yolundan ayrılmamalıdır. Her hareketinde şeyhini izlemeli, onun bir tek davranışını bile ihmal

[316] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* s. 101.

etmemelidir. Şeyh, müridini tehlikelere karşı sağlam bir kaleye sokmalıdır. Bu kaleler ise şunlardır:

a- Açlık

b- Uykusuzluk.

c- Suskunluk

d- Halvet.

Açlık, kalbin kanını azaltıp beyazlatır. Kalbin nurlanması ise beyazlaşmasında saklıdır. Çünkü açlık kalbin yağlanmasını azaltır. Kalbin yağlarının erimesi ise yufkalaşması, kalbin yufkalaşması ise mükâşefenin anahtarıdır. Kalbin kanı eksildiğinde düşmanın giriş noktaları daralır. Çünkü düşmanın kalbe nüfuz alanları şehvetlerle, dünya tutkularıyla dolu olan damarlardır.

Geceleri uyumamak kalbi cilalar, parlatır, aydınlatır. Uyumamak da pek tabii açlığın bir sonucudur. Tok karınla uyumamak mümkün değildir. Zaruret miktarı dışındaki uykular kalbi katılaştırıp öldürür.

Sehl b. Abdullah şunları söylemiştir: "Abdal diye nitelendirilen kişiler şu dört haslet sayesinde abdâl olmuşlardır: Karınlarını aç bırakmak, uyumamak, suskunluk ve insanlardan uzaklaşmakla."

Suskun kalmayı, uzlet (yalnız yaşama) kolaylaştırır. Ancak uzlete çekilmiş olan kişi de yiyeceğini, içeceğini ve

öteki işlerini görecek kimseleri görmekten uzak olamaz. Bu sebeple bunlarla mecbur kalmadıkça konuşmamalıdır. Çünkü söz kalbi oyalar. Kalpler, konuşmaya karşı büyük arzu duyarlar. Kalp, konuşmaya dalınca zikir ve fikirle uğraşması, kendisini bunlara hasretmesi ağır gelir ve konuşma ile dinlenir. Suskunluk aklı aşılar, verayı çeker, takvayı öğretir.[317]

Cemiyet hayatına katılmamanın faydası, meşgul eden engelleri defedip kulak ve gözü kontrol altına almaktır. Çünkü kulak ve göz kalbin koridorlarıdır. Kalp, bir havuz gibidir. Kendisine duyu organları ırmaklarından pis, bulanık ve necasetli sular dökülür. Riyazetin gayesi, kalp havuzunu bu sulardan ve bu sulardan meydana gelmiş dipteki tortulardan temizlemektir ki, bu sayede havuzun dibinden su kaynamaya başlasın, kendisinden dupduru temiz bir su çıksın. Bu havuzu temizlemenin yolu, duyu organlarını zapt u rapt altına almak, zaruret miktarı dışında kendilerine imkan tanımamaktır. Bu da karanlık bir oda da halvet'e çekilmekle olur. Karanlık bir oda yoksa o zaman başını yakasının içine sokar veya bir örtüye bürünüp öyle durur. İşte bu durumlarda Hakk'ın sesini duyar.[318]

---

[317] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/74.

[318] Gazzâlî, *a.g.e.,,* III/74.

Bu saymış olduğumuz dört haslet bir kalkandır. Bunlar sayesinde yol kesiciler savuşturulur, yoldaki engeller kaldırılır ve yollara engeller konulması önlenir. Mürid bunları gerçekleştirdikten sonra yola koyulup devam eder. Yola koyulması ve devam etmesi geçitleri aşmasıyla mümkündür. Allah yolundaki geçitler kalbin sıfatları olup, bunların sebebi de dünyaya yönelmedir. Bunları aşmadaki sıralama öncelikle kolayların aşılmasıdır. Bu küçüklerden büyük geçitlere doğru bir yol izlenir. Mal, itibar, dünya sevgisi, halkın görüşünü dikkate almak, günahlara bulanmak gibi hususlardan iç alemi temizlemek gerekir.[319] Bir bir bu geçitleri aşan mürid, hedefine daha emin bir şekilde varma imkanına sahip olur.

Şeyh, mürid haram mal ile uğraşan veya masiyetlere sapan biri ise ona öncelikle bu işlerden vazgeçmesini emreder. Mürid dışını ibadetlerle süsleyip organlarını görünür günahlardan arındırdığında ahlâkî durumunu tespit ve kalp hastalıklarını teşhis için davranışlarından hareketle iç bünyesine bakar. Eğer zaruret miktarı dışında malını tesbit ederse bunları kendisinden alarak hayırlara harcar, mala yönelmesin diye kalbinin mal ile ilintisini keser.[320]

[319] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/74.

[320] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/59-60.

Şeyh, müridde; büyüklenme, kibir ve izzet-i nefis gibi duyguların kalbine hâkim olduğunu görürse bu kez kendisine sokaklara çıkıp dilenmesini emreder. Kibir ve büyüklenme duygusu kırılıncaya kadar dilenciliği sürdürmesini emreder. Çünkü en büyük zillet dilencilik zilletidir.[321]

Şeyh, müridin beden ve elbise temizliği konusunda titizlik gösterdiğini, kalbinin buna meyilli olduğunu, bundan haz duyduğunu gördüğünde; kendisine, tuvalet bekçiliği ve buraları temizleme görevi ile birlikte mutfak işlerinde çalışmasını söyler, onu dumanlı yerlerde görevlendirir. Böylece temizlik konusundaki titizliğini alt-üst eder.[322] Bunları yapan müridden kendini beğenmişlik duygusu giderilmiş olur.

Mürid birdenbire saplantılarını bırakamaz ve kötü bir huyunu bırakıp diğerine hemen geçemezse, kötü huyu daha hafif olan bir başka kötü huya aktarılır. Bu tıpkı mevcut suyun kanı gideremediği durumlarda kanı önce sidikle yıkayıp, ardından sidiği su ile temizleyen adamın durumu gibidir.

---

[321] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/60.

[322] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/60.

Şeyh, müridinin aşırı iştahlı olduğunu tesbit ettiğinde kendisine oruç tutması ve yemeklerini azaltmasını emreder. Bir süre sonra aynı müride lezzetli yemekler hazırlayıp başkalarına ikram etmesini, kendisinin bunlardan yememesini buyurur. Bu yöntemle kişi nefsine karşı güç kazanır, sabra alışır ve oburluğu törpülenir.

Şeyh, müridinin genç ve evlenme arzusu olduğunu ama mali imkanı olmadığını görürse kendisine oruç tutmasını emreder. Muhtemelen şehveti oruçla dinmeyebilir. O zaman bu müridine bir gece ekmek yemeden sadece su ile, diğer gece de su içmeden yalnız ekmekle iftar etmesini emreder, nefsi zelil olup evlenme arzusu kırılıncaya kadar et ve katık yemesini yasaklar. İradenin başlangıç noktalarında açlıktan daha yararlı bir tedavi yöntemi yoktur.

Şeyh, müridin aşırı gazaplı olduğunu tesbit ederse kendisine uysal olmasını, susmasını emreder ve bu müridin başına huysuz birini musallat eder. Huysuz kişilere hizmet etmeye mecbur ederek, nefsini tahammüle alıştırmasını sağlatır.

Mürid, tasavvuf yoluna ilk girdiği sıralarda gece ibadetine kalkma hususunda tenbellik gösterince şeyh, müridini gece boyunca tepesi üstü durmaya zorlar ki normal şekilde durup seve seve ibadet yapma arzusu göstersin.

Burada tedavide asl olan, nefsin arzu ettiği ve meylettiği her şeyde tam bir zıt yola girmektir.[323] Nefse muhalefet için bu zıtlık ne şekilde mümkün olursa o şekilde yapılabilir.

Nefis terbiyesinin bir başka yolu olan müridin nefsine baskın olan her sıfatta tutkulara ters hareket etmesi, heva ve heveslerin yerine getirmemesi çok önemlidir. Bu hususları bilen ve irşad görevini üstlenmiş bir mürşid müridlerine, müstakil olarak gazabın çirkinliğinden, malı elde tutmanın kötülüğünden söz etmeli, müsamaha göstermemelidir. Çünkü göstereceği ufacık bir tolerans müridleri tarafından yanlış anlaşılır, cimrilik ve gazap huylarından sıyrılmazlar, taşıdıkları huylarının müsamaha ile karşılanan oranlarda olduğunu zannederler. Şeyh, müridlerinin kötü huylarını ne kadar kesmeye çalışırsa çalışsın bu imkanı elde edemez, sadece normale dönmelerini sağlayacak biçimde keskinliklerini kırar. Şeyh için doğru olan, asıl gayeye ulaşmak için bu huyların asıllarını kazımayı hedef alıp şiddet göstermesidir.[324]

Şeyh, müridin eğitimini sağlayabilmek için yukarıdaki metodların dışında farklı yollarda uygulayabilir. Mürid, iç âleminden baskın olan tutkularını attığında veya

[323] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/60.

[324] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/56.

zaafa uğratıp kalbinde bunlarla bir ilintisi kalmadığında bu kez kalbini daimî zikre icbar ederek kendisini çokça zahiri zikirlerden meneder. Zahiri zikir olarak sadece farz ve revâtip denilen sünnetleri yerine getirir. Böylece tek bir virdi olur ki bu virdi, virdlerin özü ve meyvesidir. Bu da kalbin başka şeyleri düşünmekten soyutlanıp kendisini sadece Allah'ı zikre hasretmesidir. Mürid, kalbini başka şeylerle meşgul etmemeli ve kalbini Allah sevgisi ile tamca kuşatmalıdır.

Mürid kalbinde Allah sevgisinden başka bir şey bulundurmadığında şeyh, kendisini müstakil bir zaviye (çilehane)'ye yerleştirir ve helal azıklardan cüzî bir miktarla yiyeceğini temin edecek birini görevlendirir. Mürid, bu aşamada iken şeyh kendisine kalbinin ve dilinin meşgul olacağı bir zikri yapmasını telkin eder. Mürid, şeyhin öğreteceği zikir cümlesini dili hareketsiz kalıp dilini hareket ettirmeden, zikir cümlesi dilinin üzerinde adeta akıp gidecek bir konuma gelinceye kadar devam eder. Bu aşamada zikrini, zikrin lafzi şekli dilinden kalbine akıncaya kadar sürdürür ve zikrin lafzı, sureti, harfleri kalbinden silininceye kadar devam ettirir. Artık bundan sonra müridde, zikir ifadesinin sadece manasının hakikatı kalbinde kalır, bu hakikat kalbinden ayrılmaz, ona hakim bir şekilde onunla

bulunur ve mürid masivadan sıyrılır. Çünkü kalp bir şeyle meşgul olursa bunun dışında kalan şeylerden soyutlanır.[325]

Şeyh, müridinin durumunu gözden geçirir, zeka ve akli melekesi üzerinde de düşünür. Eğer müridini kendi haline bıraktığı takdirde, kendiliğinden Hakk'ın hakikatine ulaşacağını kestirirse, kalbine hakikatı gözlerinin önüne serecek bir nur atılıncaya kadar düşünmeye, tefekküre devam etmesini emreder. Ama müridin böyle bir cevherden yoksun olduğunu, tefekküre güç yetiremeyeceğini anlarsa o zaman kalbinin tahammül edebileceği, va'z, zikir ve kolayca kavrayabileceği bir takım delillerle kendisini kesin itikad çizgisine getirir. Bu noktada şeyhin çok müşfik, lutufkar olması gerekir. Çünkü burası yolun tehlikeli noktaları, felaket geçitleridir. Riyazetle uğraşan pek çok mürid bozuk hayallerinin kurbanı olmuş, önüne açılan hakikatlere tahammül edemediklerinden yolda kalmış, tembelleşmiş ve her şeyi mübah saymaya başlamıştır. Bu ise büyük bir helaktir.[326] Mürid, tefekkür ederek hakikate ulaşmaya çalışırken kendi kendine mübah yolların dışına çıkmaktan her zaman korunmalıdır.

---

[325] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/74-75.

[326] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/75.

Mürid, istediği hedefe ulaşamayıp mânevi yoldan saptığında son çare olarak kocakarıların dinine sarılmalıdır. Bu taklit yoluyla ve hayırlı işlerle uğraşmak suretiyle imanın aslını ve inanç esaslarını kabul etmek demektir. Bu çizgiden sapılmasında bir çok tehlike mevcuttur. Bu durumda şeyhin müridini çok iyi tanıması gerekir. Eğer müridi çok zeki değilse, zahiri itikadlere saplanıp kalmışsa kendisini zikir ve fikir âlimine değil, fiziksel amellere veya tevatür yoluyla aktarılmış virdlere yönlerdirmeli yahut hiç değilse bereketlerinden yararlanabilmesi için kendilerini tefekküre adamış mütefekkirlerin hizmetlerinde görevlendirmelidir.[327]

Mürid, bir mürşide ihtiyaç duyar. Bu mürşid, müridin yolculuğunu tamamlamasına yardımcı olur. İrşad vazifesini yerine getiren şeyh bazı hususlarda da dikkatli olmalıdır.

Tüm hastaları tek bir ilaçla tedaviye kalkışan bir doktor hastaların çoğunun ölümüne sebebiyet vereceği gibi tüm müridleri aynı yöntemle irşada yeltenen, eğitmeye teşebbüs eden şeyh de onları helak edip kalplerini öldürür. Şeyh müridin hastalığına, haline, yaşına, karakterine, bünyesinin hangi oranda riyâzete tahammül edebileceğine

[327] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/75.

dikkat edip eğitimini bu esaslara oturtmalıdır.[328] Bu özellikleri dikkate almaksızın uygulanacak bir reçete kişiyi çözüme ulaştırmaz.

Beden hastalıklarını tedavi etmek için diyet ve ilaçların acılığına katlanmak gerekiyorsa; gönül hastalığını tedavi içinde mücâhedenin acılığına tahammül etmek, sabır göstermek gerekir.[329] Bu sabrın sonunda elde edilecek başarı insanın gönlünü birçok kötü özellikten arındırır.

Müridin eğitiminde şeyhin yapması gereken ilk iş, mürid şeriatın nelerden ibaret olduğunu bilmiyorsa önce kendisine abdesti, guslü, namazı ve öteki zahiri ibadetleri öğretmektir.[330] Mürid, bunları öğrendikten sonra kendisinde varolan kötü, basit duyguları atmak için nefsini değişik yollarla terbiye etmeye başlamalıdır.

Mürid, şeyhin idaresi altında olmuş olsada nefis, belli bir yol izlenerek kontrol altına alınabilir ama nefsin kötü sıfatları tamamen yok edilip değiştirilemez. Çünkü nefsin cevheri, özü ve esas mayası hiçbir zaman yok olmaz.[331]

---

[328] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* II/59.

[329] Gazzâlî, *a.g.e.,* II/59.

[330] Gazzâlî, *a.g.e.,* II/59.

[331] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb Hakikat Bilgisi,* s. 321.

Nefis, terbiye edilerek kötü huy ve sıfatlarından arındırılabileceğini düşünenlerden İbn-i Kayyım, nefsin kötü huylarının nasıl giderilebileceğini şeyhin birine sorar ve şeyhten şu cevabı alır: "Nefsin afetleri, yolcunun yolundaki akreplerin ve yılanların belâlarına benzer. Eğer yolcu bunları öldürerek, yolu bunlardan temizlemeye koyulursa, yola devam edemez ve yol alması mümkün olamaz. Fakat senin himmetin; yoluna gitmek, onlara yönelmemek ve onlardan yüz çevirmek olsun. Bütün bunların neticesinde yolda ilerlemene bir engel çıkınca onu öldür, sonra yoluna devam et."[332] Şeyhin vermiş olduğu cevap, müridin asli işini yapmaya öncelik vermesi; hedefine ulaşması için önündeki tüm engelleri ortadan kaldırması gerektiğini vurgulamaktadır.

3. Müridin, Nefis Eğitimi Yolunda Dikkat Etmesi Gereken Hususlar:

Nefsini eğitmek için kendisini zikir ve tefekküre veren müridin önüne, zaman zaman ucup ve riyanın yanında bir takım manevi haller ile keramet belirtilerinden dolayı duyduğu sevinç, birer yol kesici olarak çıkabilir.

[332] Ögke, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* ss. 97-98.

Bunlardan birine iltifat etmesi durumunda gevşeme ve duraklamaların meydana gelmemesi için müridin, halkla ilişkisini kesip Hakk'a yönelmesi ve halvete çekilmesi gerekir.[333] Riyazetin zirvesi; müridin, kalbinin sürekli bir şekilde Allah ile birlikte olduğunu hissetmesidir. Bu da ancak kalbi, başkalarından soyutlamakla mümkündür. Kalbi başkalarından soyutlamanın yolu uzun bir mücahedeye bağlıdır. Müridin kalbi, Allah ile olma mertebesine ulaşınca kendisine Allah'ın azameti açılır, hak tecelli eder.[334] Hakk'ın tecelli etmiş olduğu mürid, bir çok ilahi ihsana da ermiş olur.

Kendisine Hakk'ın tecelli ettiği müridin, bu mazhariyetleri sona erdirecek en büyük tehlike, bunları va'z ve öğüt olarak halka anlatma isteği duymasıdır. Nefsi bundan zevk alır ve bundan daha büyük bir haz düşünemez. Hissettiği bu zevk, kendisinin mazhar olduğu bu manaları nasıl açıklayacağı, bunları yansıtan sözcükleri nasıl süsleyip püsleyeceği, nasıl bir sıralamaya koyacağı, hikayelerle nasıl bezeyeceği, Kur'an ve hadislerle nasıl destekleyeceği, kalplerin kendisine yönelmesi ve dinleyenlerin kendisine kulak vermeleri için nasıl söz sanatları göstereceği

[333] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/76.

[334] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/76.

konusunda düşünmeye sürükler. Şeytan: "Senin bu yaptığın Allah'tan gaflete düşmüş, ölmüş gönülleri diriltme yolunda bir uğraştır, sen Allah ile kulları arasında sadece bir aracısın, kullarını kendisine çağırıyorsun, bu gayretlerinde senin için nefsanî bir pay, nefsanî bir haz yoktur" düşüncelerine kaptırır. Kendi akranları arasından sözleri daha güzel, halk yığınlarını daha çok etkileyen biri ortaya çıktığında şeytanın tuzağı daha çok ortaya çıkmaya başlar. Çünkü içinde kıskançlık akrebi kıpırdamaya başlar. Ama kendisini va'z ve öğüde sevkeden muharrik güç, itibar değilde Allah'ın kullarını doğru yola davet etme arzusu ise o zaman daha yetenekli bir vaizin ortaya çıkmasından büyük sevinç duyar. Kullarını düzeltme yolunda beni destekleyen, bana yardım eden, beni arka çıkanlarla destekleyen Allah'a hamdolsun, diye niyazda bulunur.[335]

Mürid, kendisini nefsin arzularına boyun eğmesinden ve şeytanın aldatmalarından her zaman korumalıdır. Bunlardan korunabilmek için çok dikkatli ve titiz davranması gerekir.

Sonuç olarak bütün bunlar; müridin, Allah'a ulaşma yolunda takip edeceği nefis terbiyesi metodlarındandır. Nefis terbiye edilerek kontrol altına alınabilir. Bu konuda

[335] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/76.

mürid, bir şeyhe ihtiyaç duyar. Bu şeyh, müridin ihtiyacına göre değişik eğitim metodları izler.

B. GÜZEL AHLAKIN FAZİLETİ VE GÜZEL AHLAKTA MÜKEMMELLİĞİ ELDE EDEBİLMEK İÇİN GEREKLİ UNSURLAR

Güzel ahlaklı olmak, nefis eğitiminin bir sonucu olarak üzerinde düşünülmesi gerekilen bir konudur. Güzel ahlakın hakikati, gerçek anlamı nedir? Kötü ahlakın hakikati, gerçek anlamı nedir? Bizim nefis eğitimimiz ahlak olarak neyi kazandırır? Bu ahlak kimlerin özellikleridir? Bu sorulara verilen cevaplar tarih boyunca hep değişik şekillerde olmuştur. Mutasavvıfların önde gelen şahsiyetleri güzel huyun hakikatı ve ne olduğu konusunda bir çok sözler söylemişler ama bu sözler, güzel huyun hakikatlerini değil; ürününü, neticesini yansıtmaktadır. Mutasavvıflar güzel ahlakın neticelerine değinirken de tüm yönlerini ele almamışlar, o an akıllarına geleni, zihinlerinde olanı söylemişlerdir.

Güzel ahlak, erdemlerin gelişip doruğa ulaşmasıdır. Kötü ahlakta, huyların basitliğidir. Güzel meziyetlerle

donanmış bulunan peygamber (s.a.v.)'i, Allah Teâlâ güzel ahlakıyla övüp ona şöyle hitap etmiştir:

"Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzerisin." [336]

Peygamber (s.a.v.)'de hadislerinde güzel ve kötü ahlakla ilgili olarak ,*"Hayırlınız, ahlâkı güzel olanınızdır."* [337] derken hayırlı bir kimse olmanın temeline güzel ahlaklı olmayı o yerleştiriyor. Kişinin huyu ne kadar güzelse dini o kadar güzeldir. Huyu kötü olan kimsenin dini çoğu zaman kendine de hayır vermez. *"Ben ancak ahlâki üstünlükleri tamamlamak için gönderildim."*[338] sözünde peygamber olarak gönderiliş gayesini ifade ediyor.

Bu sözlerin dışında Peygamber (s.a.v.)'in bir çok sözü ahlakın, iyi huy sahibi, iyiliksever, nefse hakim olmanın önemine işaret etmektedir. *" "İyilik güzel ahlâktan ibarettir. Günah ise kalbini tırmalayıp durduğu halde insanların bilmesini istemediğin şeydir."*[339]

"Kıyamet gününde mü'min kulun terazisinde güzel ahlâktan daha ağır bir şey bulunmaz. Allah Teâlâ çirkin

---

[336] Kalem, 68/4.

[337] Buhârî, Menâkıb/23, Müslim, Fezâil/68.

[338] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/381.

[339] Müslim, Birr /14-15.

hareketler yapan, çirkin sözler söyleyen kimseden nefret eder."[340]

"İyi huylu olanlarınız, içinizde en çok sevdiğim ve kıyamet günü bana en yakın mesafede bulunacak kimselerdir. Güzel sohbet ediyor dedirtmek için uzun uzun konuşanlar, sözünü beğendirmek için avurdunu şişire şişire laf edenler ve bilgiçlik etmek için lügat paralayanlar ise en sevmediğim ve kıyamet günü bana en uzak mesafede bulunacak kimselerdir."[341]

"Nerede kolaylık varsa, orada güzellik vardır. Kolaylığın bulunmadığı her şey çirkindir."[342]

"Yumuşak davranamayan kimse, bütün hayırlardan mahrum kalmış sayılır."[343]

"Yiğit dediğin, güreşte rakibini yenen kimse değildir; asıl yiğit kızdığı zaman öfkesini yenen adamdır."[344]

Güzel ahlak, peygamber efendimize Allah tarafından yapılan hitapta ve peygamberimizin ifade etmiş olduğu

---

[340] Tirmizî, Birr /61.

[341] Tirmizî, Birr /71.

[342] Müslim, Birr /78.

[343] Tirmizî, Birr /67; İbn Mâce, Edeb/9.

[344] Buhârî, Edeb/76; Müslim, Birr /107.

sözlerde olduğu gibi kendisinin bir sıfatı ve sıddik kişilerin Allah'a imandan sonraki amellerinin en üstünüdür. Dinin yarısı, takva sahibi kişilerin mücâhedeleriyle âbid zatların riyazatlarının meyveleridir. Kötü huylar ise öldüren zehirler, mahveden felaketler, perişan duruma sokan haller, apaçık rezillikler, âlemlerin Rabbinin çevresinden uzaklaştıran çirkeflikler, kişiyi şeytanların yoluna sokan şer kılavuzlarıdır.[345]

Güzel ahlak, kalpten cennetlerin nimetlerine ve Rahman'ın çevresine açılan kapılar oldukları gibi, kötü ahlak da yüreklere çökmek için tutuşturulmuş olan Allah'ın ateşine açılmış kapılardır. Kötü ahlak, kalp hastalıkları, ebedî hayatı öldüren nefsânî dertlerdir.[346] Hastalıklı kalplerin tedavisine Kur'an-ı Kerim'de şu âyetle işaret edilmektedir: *"Kendini arıtan saadete ermiştir."*[347] Kalplerin ihmaline de, *"Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır."*[348] âyeti örnek verilebilir.

---

[345] Zebîdî, Muhammed b. Muhammed'ül-Huseyni, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakın bi-Şerhi İhyâi Ulumi'd-Dîn*, Daru'l-Kütübü'l-Ilmiyye Yay., Beyrut, ts., VIII/587-588.

[346] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/47.

[347] Şems, 91/9.

[348] Şems, 91/10.

Mutasavvıflardan güzel ve kötü ahlakla ilgili olarak özellikle şu görüşleri aktarabiliriz.

Hasan Basrî (r.a) güzel ahlakı; güler yüzlülük, cömertlik ve başkalarını incitmemek olarak tarif ediyor.[349] Yahyâ b. Muâz, rızık hazineleri engin ahlaklılıkta yatar. Huysuzluk bir seyyiedir, onunla birlikte hasenelerin çokluğu fayda vermez. Güzel huyda bir hasenedir ki o varken kabarık günahlar zarar vermez.

Fudayl b. Iyaz, güzel huylu bir facirin arkadaşlığını, huysuz âbidin arkadaşlığına yeğlerim, der. Cüneyd-i Bağdâdî ise ameli ve ilmi az olsa da dört haslet kişiyi en yüksek dereceye çıkarır. Bunları yumuşak huyluluk, alçakgönüllülük, cömertlik, güzel huyluluk olarak sıralıyor. Güzel huyluluk, imanın kemal noktasıdır.

Atâ da yükselen, güzel huy sayesinde yükselmiştir, [350] diyerek güzel huyun önemine işaret ediyor. Vâsitî ise güzel huy, Allah'ı çok iyi tanıdığı için kişinin kimse ile dalaşmaması ve kimsenin de kendisiyle çekişmemesi olarak görüyor.

Şâh-i Kirmanî de güzel huy eziyet etmemek ve sıkıntılara katlanmaktır, der. Sehl-i Tusterî ise güzel ahlak

[349] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III/52.

[350] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/51.

nedir? denildiğinde, en aşağı derecesi eziyetlere katlanmak, iyiliklere karşı mükâfat beklememek, zalime acıyıp bağışlanmasını dilemek, ona şefkat göstermektir, cevabını vermiştir. Ebû Saîd el-Harraz da güzel huy, Allah'tan başka tasan olmamasıdır, diye tarif eder.[351] Bize göre bu ve benzeri sözlerin hepsi güzel ahlakın kendisini değil, nefsin eğitimi sonrası neticesini yansıtmaktadır.

Gazzâlî, güzel ahlakla ilgili muhtelif görüşleri aktarmaktan ise hakikatı üzerindeki perdenin kaldırılması gerektiğini düşünmektedir. Bununla ilgili olarak da şu fikri ileri sürmektedir.

"Halk ve huluk sözcükleri birlikte kullanılan iki kavramdır." Örneğin: İçi ve dışı güzel birisidir denilirken "halk" sözcüğüyle kişinin fiziksel yapısı, "huluk" sözcüğüyle de iç şekli, sireti kastedilir. Zira insan; baştaki gözle algılanan beden ile basiret ile algılanan ruh ve nefisten oluşur. Herbirinin çirkin veya güzel özel bir biçimi ve şekli vardır. Basiretle algılanan nefis, fiziki gözle algılanan cesetten çok daha yücedir.[352]

---

[351] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/52.

[352] Zebîdî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakın bi-Şerhi İhyâi Ulumi'd-Dîn*, VIII/607.

Allah, ruhun durumu ile ilgili olarak, onu kendine izafe ederek kadrini yüceltip Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde buyurmuştur. *"Rabbin meleklere şöyle demişti: Ben, çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yapıp, ruhumdan onu üflediğim zaman ona secdeye kapanın."*[353] Burada Allah Teâlâ cesedin çamura, ruhun da kendisine mensup olduğuna dikkat çekmiştir. Bu makamda ruh ile nefis aynı anlamdadır.[354]

"Huluk=huy, ahlak" ruhta kökleşmiş bir heyet, bir hâlet (özellik) olup bütün fiiller, düşünce ve iç dürtülere gerek duymadan, kolayca ve rahatlıkla kendisinden meydana gelir. Eğer ruhta yerleşen bu keyfiyetten akıl ve şeriat tarafından beğenilen güzel davranışlar ortaya çıkıyorsa bu keyfiyete, hâlete "hulk-i hasen=güzel ahlak, güzel huy" adı verilir. Eğer kendisinden meydana gelen şeyler çirkin fiiller ise, kötü fiillere kaynaklık yapan bu heyete, bu hâlete de "hulk-i seyyie=kötü ahlak, kötü huy" denir.[355]

"Ahlak (huy) ruhta kökleşmiş bir heyet, bir hâlet (özellik) tir şeklinde "kökleşmiş" kaydını koyan Gazzâlî,

---

[353] Sa'd, 38/71-72.

[354] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/52.

[355] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/52.

geçici bir ihtiyaçtan ötürü cömertlik yaptığı görülen kimse hakkında –cömertlik onun ruhunda yerleşip karar kılmadığı sürece- "cömert biridir" denilemez, diyor. [356] Bu sözden hareketle, bir davranış insan hayatında daimi olmadığı müddetçe gelip geçicidir. O hareketi yapan kimse yapmış olduğu davranışı hangi sebeple yaptığı da önemlidir. Küçük bir menfaati elde etmek için yapmışsa o menfaati elde etmekle son bulur ve bu hal kişide davranış haline gelmez. Uzun vadede o güzel hareketin davranış olup yerleşebilmesi için süreklilik arzetmesi gerekir.

Gazzâlî, bir davranışın yerleşebilmesi için düşünmeye gerek duymadan fiillerin kolaylıkla meydana gelmesi şartını da koyuyor. Çünkü bir adam malını mecburiyet karşısında harcar veya öfke anında zorlanıp düşünerek susarsa infakta bulunana "cömert ruhlu", öfkesini yutana da "uysal kişi" denilemez.

"Huluk = ahlak, huy" fiilden ibaret değildir. Çünkü cömertlik ruhu taşıyan öyle kimseler vardır ki ya malı olmadığı veya bir engeli bulunduğu için infakta bulunamazlar. Yine cimrilik ahlakına sahip öyleleri vardır ki, riya veya başka herhangi bir nedenle bol harcama yaparlar.

---

[356] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/52.

Ahlak; kuvvetten, yapabilme gücüne sahip olmaktan ibaret de değildir. Çünkü kuvvetin verme veya vermemeye hatta ikisine birden nisbeti aynıdır. Her insan yaratılışta verme ve vermemeye muktedir bir şekilde yaratılır. Bu da ne cimrilik huyunu ne de cömertliği gerektirir.

Ahlak, marifetten ibaret de değildir. Zira marifet eşit şekilde güzel ve çirkine birlikte taalluk eder.[357] Ahlak, ruhta yerleşmiş bir özellik olup bütün fiillere, düşünceye, iç ve dış etkenlere gerek duymadan, kolayca ve rahatlıkla kendiliğinden meydana gelebilen durumdur. Nefis mücahedesinde bulunan kişi yaptığı işi zevkle, severek yapmalı ve bu ömür boyu olmalıdır. İnsan ruhu, güzelliklerin tümüne alışmadıkça, kötü fiillerin hepsini bırakmadıkça ruhunda dinî huylar kökleşmez. Cömert, iffetli, uysal, mütevazi olmak isteyen kimse, o işler kendisinde doğallık kazanıncaya kadar nefsini zorlamalıdır ki güzel ahlak kendisinden ayrılmayan ana unsur haline gelmiş olsun.

Güzel huyda mükemmelliği elde edebilmek için gerekli unsurlar ise dört tanedir. Bunların nefiste yerleşip, mutedil ve uyumlu şekilde bulunması gerekir. Bu güçler ilim, öfke, şehvet ve bu üç gücün arasındaki adalet

[357] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/52.

gücüdür.[358] Bu dört tane güç, vücutta birbiriyle ne kadar uyumlu ise nefsin hakimiyet ve idaresi o kadar kolay ve başarılı olur. Bu dört güçten ahlakın ana unsurları ortaya çıkar. Bu unsurlar da hikmet, şecâat, iffet, adalettir. Bu güçlerin güzelliğini şu şekilde ifade edebiliriz.

İlim gücünden kasıt, zekiliktir.[359] İlim gücünün güzelliği ve elverişliliği, sözlerde doğru ile yalanın, itikadî konularda hak ile bâtılın, fiillerde güzel ile çirkinin arasını kolayca ayırt edecek bir nitelikte olmasıdır. Bu güç, kıvamında olduğunda bundan hikmetin semerisi meydana gelir. Hikmet ise güzel ahlakın başıdır.[360]

Gazzâlî'ye göre hikmet ruha ait bir durumdur. Ruh bütün ihtiyârî fiillerde doğruyu yanlıştan ayırteder.[361] Hikmet ile Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de: *"Allah hikmeti dilediğine verir. Hikmet verilen kimseye şüphesiz bir çok hayır verilmiştir."*[362] şeklinde tâzim buyurduğu manayı kastediyoruz ve hikmet, aklî kuvvetin faziletidir.

---

[358] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/52; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* çev. Ali Arslan, Arslan Yay., İstanbul, 1979, s. 371.

[359] Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 371.

[360] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/53; Gazzâlî, *a.g.e.,* s. 371.

[361] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/53.

[362] Bakara, 2/269.

Hikmet, ruh'a ait bir durum olduğuna göre ruhun sahip olduğu kuvvetlerden de bahsetmemiz gerekir. Ruhun iki kuvveti vardır: Birincisi, yüksek cihete yönelmiş olup, bununla mele-i alâ'dan nazarî ve zarurî küllî ilimlerin hakikatleri elde edilir. Bunlar asırların ve ümmetlerin değişmesiyle değişmeyen, ebedî ve ezelî, sâdık olan yakîni ilimlerdir. Allah'ı, O'nun sıfatlarını, meleklerini, kitaplarını, rasullerini, mahlukatının sınıflarını, mülk ve melekûtundaki tedbirini, kısaca tüm ilimlerin hakikatinin bilgisi bu gruba dahil edilir. İkincisi, bedeni yöne, onun tedbirine ve siyasetine yönelmiştir. Ruh bu kuvvetle amellerdeki hayırları idrak eder. Buna amelî akıl denir. Kişi ruhunun kuvvetlerini aile efradına ve çevresinin sakinlerine bununla tesis eder.[363]

Akıl gücünün normalliğinden hüsn-i tedbir, mükemmel zihin, keskin görüş, isabetli zan, amellerin inceliklerine vukufiyet, nefislerin gizli âfetlerini kavrama melekeleri; akıl gücünün aşırılığından ise cerbezelik, hilekarlık, desiselik ve dehalık doğar. Akıl gücünün tefritinden, cılızlığından ise ahmaklık, bönlük, saflık ve delilik meydana gelir.[364]

---

[363] Gazzâlî, *Meâricü'l-Kuds,* s. 68.

[364] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53.

Öfke gücünün güzelliği, çekilmesi ve kabarması hikmetin gerektirdiği doğrultuda olmasından kaynaklanır.[365] Şeriata itaat edip şeriatın emriyle oturup kalkmak en önemli özelliğidir.[366] Mutedil olursa "şecaat = yiğitlik" ile adlandırılır. Az olursa da kişide korkaklık meydana gelir.[367]

"Şecâat", gazap kuvvetinin bir fazileti olup, yüksek hamiyet sahibi kimselerde bulunur. Gazap kuvveti, hamiyet kuvvetiyle birlikte olursa bir işe girişme ve ondan caymada akıl ve şeriata uyar. Bununla öfke gücünün, atılganlık ve geri duruş hallerinde akla boyun eğmesi olgusu kastedilir.

Şecaat, itidal üzere olursa atılganlık ve çekingenlik yerli yerinde meydana gelir.[368] *"Kafirlere karşı şiddetli, birbirine karşı merhametlidirler."*[369] âyetiyle dinlerine karşı gelen kafirlere karşı gösterilen cesaret neticesinde atılganlık, dinlerine saygı gösteren ve tabi olanlara karşılık çekingenlik, cesaretin yerli yerince ve kimlere ne şekilde kullanılacağı hakikatini göstermektedir.

---

[365] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*III/53.

[366] Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 371.

[367] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53.

[368] Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 70.

[369] Fetih, 48/29.

Şiddet ve merhamet her yerde ve her zaman iyi değildir. Bilakis iyi, güzel olan, aklın ve şeriatın ölçülerine uygun olandır. Bir kişi kendini kontrol ettiğinde kendisinin gazap kuvvetinin, noksanlık tarafı olan korkaklığa meylettiğini gözlemlerse, cesur olmak için çalışmalı; tehevvüre meylettiğini gözlemlerse, o kişi giriştiği işin tehlikesini ve akıbetini düşünüp, kendini zaptederek gazap kuvvetini mutedil bir hale getirmeye çalışmalıdır.[370]

Şecaatten; cömertlik, yardım, bahadırlık, nefsi törpülemek, eziyetlere katlanma, uysallık, sebatkârlık, öfkeyi yutmak, vakar ve sevilme gibi güzel huylar doğar. Şecaatin ifratı "tehevvür"(aşırı hiddet, sonu düşünülmeden birden öfkelenme) dür. Bu tehevvür nedeniyle kabalık, görgüsüzlük, çabuk hiddetlenme, büyüklenme ve kendini beğenme meydana gelir. Şecaatin tefritinden ise horlanma, zelil olma, hasislik, bayağılık ve farz olan hakları elde etmekten geri durmak gibi huylar doğar.[371]

Şehvet gücünün güzelliği; hikmetin, aklın ve şeriatın işareti altında olması,[372] serkeş olmamasıdır.[373] Bir başka

---

[370] Gazzâlî, *Meariculi-Kuds,* s. 70.

[371] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53.

[372] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/53.

[373] Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 371.

ifade ile şehvetin, aklın ve şeriatın kontrolü altına girmesidir. Şehvetin güzel ve mutedil olması "iffet" olarak tarif edilir.

"İffet", şehevî kuvvetin faziletidir. Bu fazilet, şehvet gücünün akıl ve şeriat terbiyesiyle eğitilmesidir. Şehevî kuvvet içinde iki rezillik gizlidir. Bunlardan birincisi hırs, ikincisi şehevî durgunluktur.[374]

İnsanların çoğu cinsel organ, karın, mal, mevki, övünme gibi konularda ifrat derecesindedirler. İfrat ise insan için bir noksanlıktır. İnsan için kemâl, itidaldedir. Ölçüsü, akıl ve şeriattir. Bunlarla gazap ve şehvet kuvvetinin yaratılış gayesini idrak eder.[375]

İffet ahlakı ise cömertlik, utangançlık, sabır, müsamahakarlık, kanaat, vera, nezâket, yardım, zerafet ve tama' azlığı gibi hasletlerin kaynağıdır. İffetin aşırılığa ve tefrite meylinden ise hırs, yüzsüzlük, çirkeflik, savurganlık, pintilik, riyakarlık, edepsizlik, boş şeylerle uğraşma, yaltaklanma, kıskançlık, başkalarının felâketlerine sevinme "şemâte", zenginlere boyun bükme, fakirleri hor görme ve benzeri huylar meydana gelir.[376]

---

[374]Gazzâlî, *Meariciü'l-Kuds,* s. 71.

[375] Gazzâlî, *a.g.e.,,* ss. 71-72.

[376] Gazzâlî*, İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53.

Adalet gücünün güzelliği; şehvet ve öfkenin, akıl ve şeriatın işareti altında olmasıdır.[377] Şehvet ve öfke gücü ne zaman akıl ve şeriatin altında himaye edilmeyi kabul ederse o zaman adalet gücü güzel bir şekilde ortaya çıkar. Akıl ve şeriatın idaresine giren şehvet ve öfke, istediği şekilde hareket edemez. Şehvet ve öfkenin daima kontrol altında tutulacak olması sebebiyle de, kötü huy ve alışkanlıklardan uzak kalan nefis, güzel huylarla süslenir. Adalet gücü kendisinde ortaya çıkan kimse, nefsi üzerinde sağlamış olduğu kontrolle etrafa hep güzellikler yayar. Bunu o kimsenin hayatının her köşesinde de hissederiz.

Adalet, faziletlerden bir cüz olmayıp, bilakis faziletler topluluğudur.[378] Yani adâlet; hikmet, şecaat ve iffet kuvvetlerinin itidal üzere olmaları demektir.

Gazzâlî'ye göre adalet ruha ait bir durumdur. Kişi onunla öfke ve şehvetini idare eder, onları hikmetin gerektirdiği yöne sevkederek serbestlik ve frenleme anlarında hikmetin iktizâsı doğrultusunda zapt u rapt altına alır. Bu dört unsurun itidalinden, normal olmalarından tüm güzel huylar meydana gelir.[379]

---

[377] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 371.

[378] Gazzâlî, *Meariculd-Kuds,* s. 73.

[379] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53.

Muamelelerdeki ve siyasetteki adalet, nefsin ahlakına bağlıdır. İnsanlar nefislerinde ne derece adaletli iseler, siyaset ve muamelatta da o derece adaletli olurlar. İnsanlar ferdî olarak nefislerinde adaleti kurmadıkça, cemiyette adaleti kurmak mümkün değildir. İfrat ve tefrit halinde adalet değil, cevr (zorbalık) zuhur eder. Adalet faziletleri kendisinde toplar iken, cevr ise tüm reziletlerin toplayıcısıdır.[380]

Bu dört ana unsurun itidalde zirvesi, Peygamber (s.a.v.)'dir. Onun dışındaki insanlar kemâl derecesine yakınlık ve uzaklıklarına göre farklılık gösterirler. Şüpheye düşmeden Allah'a ve Rasûlüne inanmak, kuşkusuz yakîn gücünün, kuvvetli bir inancın sonucudur. Bu güçlü inanç ise; aklın mahsulu, hikmetin de doruğudur.

Gazzâli'nin ilim, öfke, şehvet ve üç gücün arasındaki adalet güçlerinin güzelliği ve kemalinden bahsederken hayvanları da örneklerinde kullandığını ve bu kullanış tarzının, sûfîlerde mevcut olduğunu görüyoruz. Sûfîler nefsi; kadın, tilki, köpek, yılan ve fare gibi çeşitli cismânî ve maddî varlıklar olarak bizzat gördüklerini ve bu varlıklarla mücadele ettiklerini ve konuştuklarını söylerler.[381]

[380] Gazzâlî, *Mearicü'l-Kuds,* s. 73.

[381] Hucvirî, *Keşfü'l-mahcûb Hakikat Bilgisi,* s. 320.

Gazzâli'nin bu hayvanları örneklerinde kullanış tarzı ve ifade ediş şekli şu şekilde dikkatimizi çekiyor.

Akıl; öğüt veren, doğruyu gösteren bir danışmanı andırır. Adalet gücü kudretin kendisidir ve aklın işareti doğrultusunda verilen kararları uygulayan bir icracı konumundadır.

Öfke ise işarete makes olan olgudur. Bu da av köpeğine benzer. Bir av köpeğinin avlanabilmesi, avcının işaretleri doğrultusunda hareket etmesi, kendi başına buyruk olmaması için bile eğitimden geçmesi nasıl bir zorunluluk ise öfkeninde kıvamında olabilmesi için akıl ve adaletin emrinde olması bir zorunluluktur.

Şehvet de av peşinde binilen atı andırır. At bazen eğitilmiş, terbiyeli bazen de serkeş olur. Kendisinde bu dört haslet yerleşip mutedil şekilde bulunan kişi mutlak şekilde güzel huylu demektir. Bu hasletlerin bir kısmı normal şekilde bulunurken bir kısmı normal olmazsa o zaman güzel huyluluk o mutedil şekilde bulunan manaya göre izafe edilir. Örneğin, kaşı gözü güzel olup diğer organları aynı şekilde güzel olmayan birine, kaşı ve gözü güzel denilir.[382]

İlim, öfke, şehvet ve adalet güçlerinin itidalli bir şekilde bulunması nefsin insan iradesi üzerinde yapacağı

[382] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/53.

baskıyı dengeler. Kişi bunların dengeli oluşuyla mutluluğu ve hayatında birçok güzelliği bir arada yaşar. Aynı zamanda hayatından zevk almanın yolları kendisine kolaylaşır.

C. KALP HASTALIKLARININ BELİRTİLERİ

Vücutta yaratılan herbir organın özel bir yaratılış gayesi vardır. O organ kendisine has görevi yerine getirmek üzere yaratılmıştır. Bir organın hastalanması hangi iş için yaratılmışsa o işi hiç yapamaması yada zorlanarak yapması demektir.

Her organın yararı vardır. Kalp ilim, hikmet, marifet, Allah'a sevgi, ibadet aşkı duymak ve bütün arzulara tercih etmek, ona ibadetten zev almak, bütün şehevi arzularına karşı Allah'tan yardım dilemek için yaratılmıştır. Bunlardan kalbin en önemli yararı da hikmet ve marifettir. Nesnelerin var edeni Allah'tır. Her şeyi var edeni bilmeyen, hiçbir şeyi bilmiyor demektir. Bilmenin alameti sevgidir. Allah'ı bilen onu sever. Allah'ı sevmenin emâresi dünyayı ve daha başka şeyleri ona tercih etmemektir.[383] Kur'ân-ı Kerim'de ki şu âyetler bize Allah'ı tercih etmemiz gerektiğini tavsiye eder. *"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz,*

[383] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/61.

eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Rasûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fâsıklar topluluğunu hidayete erdirmez."[384] *"Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibarettir."*[385]

Allah'ın yerine başka varlıkların sevgisinin kalpte yer etmiş olması, insanların dünya sevgisine yönelmiş olmaları, dışları ibadet görünümünde ama içleri âdet, gelenek ve görenekten ileri geçmeyen, riyâkarlık olan fiziksel amellerle sarılması, kalp hastalıklarının en önemli belirtileridir.[386]

Malik b. Dînâr çarşıda dolaşır, canının çektiği şeyi gördüğünde nefsine: "Sabret, vallahi seni bundan benim yanında değerli olduğun için menediyorum". dermiş. O halde ahiret mutluluğunu elde etmenin yolu nefsi heveslerden menetmek ve arzulara muhalefet etmektir.[387]

---

[384] Tevbe, 9/24.

[385] Hadid, 57/20.

[386] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/61.

[387] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/65.

Serî Sakâtî, "Kırk yıl nefsim benden ekmeği pekmeze bandırıp yememi istedi ama ben bunu kendisine tattırmadım."[388] derken mübah olan maddelerle zevk almaktan nefsi uzaklaştırmadıkça ahiret yoluna girilmesinin kolay olmadığını bize gösteriyor.

Göz, görmüş olduğu her güzel şeye bakmamalıdır. Bu bakmayı alışkanlık haline getirirse kendisini helal olmayan şeylere bakmaktan alıkoyamaz.[389] Helali arzulayan nefis haramıda arzular. Her helal şey elde edilip kullanılırsa doyumsuz hale gelen nefis harama yönelir. Bunun daha ileri boyutu nefis tam anlamıyla dünya zevkine yönelir, şımarıkça ve hor kullanılmış bir hayatı yaşar, kalpten korku, hüzün, ölümü hatırlama ve ahiret hallerini düşünme ortadan kalkar. Bunların herbiri kalp için birer hastalıktır.

İnsanlar farklı konumlarda olmalarından ötürü her insan için mücahede ve riyazet yöntemi farklıdır. Burada temel ölçü, dünya coşkusuna sebebiyet veren herşeyden vazgeçmesidir.[390]

Nefis her hoşuna giden şeyi elde etmek için uğraşmamalıdır. Bunu sağlamanın yolu kişi kalbinde var

---

[388] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/65.

[389] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/65.

[390] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/66.

olan veya gelen hastalıklardan kurtulmak için kalp üzerinde hakimiyet kuran, nefsin hoşuna giden şeylerden uzak durmalıdır. Kişi kalbini meşgul eden, etkileyen her türlü şeyden zaruret oranında yararlanarak kalbini onlara meyletmesinden muhafazaya çalışmalıdır. Kendisine yetecek oranda faydalanarak onlarla yetinmeyi öğrenmelidir.

Şehveti kesmek, ruhsatlara meyletmekten uzak kalmak, Allah'ın hüsni zannına güvenerek mağfiret dilemek, yeme ve içmeyi azaltmakla birlikte helal olanı tercih etmek kalp temizliğini elde etmenin yollarındandır.[391]

Kalp için bir pencere konumunda olan göz ve diğer organları alışılagelmiş olan şeylerden korumak için uzlete çekilerek nefsi tenha yerlerde Allah'ı zikre, duaya alıştırmalıdır. Riyazet, mücahede, nefis muhasebesi, nefsi kınama gibi eğitim metodları ile nefsini eğiterek kalbini hastalıklardan korumalıdır.

[391] Muhâsibî, *el-Vesâyâ,* thk. Abdu'lkadir Ata, Daru'l –Kütübi'l-Ameliyye, Beyrut, 1986, s. 291.

D. İNSANA NEFSİNİN KUSURLARINI ÖĞRETEN PRENSİPLER

Allah'ın yaratmış olduğu varlıklar içerisinde insanoğlu en değerlisidir. İnsan kimi zaman hata edip yanlış işler içerisinde yer alabilir.

Allah Teâlâ, bir kulunun hayrını istedi mi ona kendi kusurlarını gösterir. *"Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkarsanız O, size iyi ile kötüyü ayırdedecek bir anlayış verir, suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Çünkü Allah büyük lutuf sahibidir."*[392] Bu anlayış kabiliyeti ile eğri ile doğru birbirinden farklılaşır. Zihinlerde bir duruluk meydana gelir.

"Bilemezsin, olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir"[393] Bu âyette olduğu gibi Allah'ın ortaya çıkaracağı durum ile basiret penceresi açık olan kimseye ayıplarını gösterilir. Hiçbir ayıp gizli kalmaz. O gösterilen ve bilinen ayıpların tedavileri mümkün olur.

İnsanın, nefsinin ayıplarını öğrenebilmesi için dört yol vardır:

a- Nefsin ayıplarını gören ve nefsin gizli âfetlerine muttali olan bir şeyhin önünde oturması ve nefis

[392] Enfal, 8/29.

[393] Talak, 65/2.

mücâhedesinde şeyhin işaretlerini dikkate alması, gösterdiği yolu izlemesidir. Bu müridin şeyhi ile olan durumu, hoca öğrenci ilişkisine benzer. Hoca öğrencisine lüzumlu bilgileri öğretip kusurlarını gösterdiği gibi, şeyh de müridine nefsinin ayıplarını gösterip tedavi yöntemlerini tarif eder. Bugün böyle şeyhlerin sayısı pek azdır.[394]

b- Çok doğru, dindar, kendi hallerini ve işlerini kollayan, beğenmediği tutum ve davranışları karşısında kendisini uyaracak bir arkadaş edinmesidir. Akıllı kişiler ve dinin büyük önderleri böyle yapar. Ömer (r.a) : "Allah, bana ayıplarımı gösteren kişiye rahmet etsin" diyordu.

Akıllı ve yüksek makamlarda bulunan kimse kendisini daha az beğenmeli, nefsini daha fazla itham etmeli ve başkalarının uyarıları karşısında daha çok memnuniyet duymalıdır.

Dâvud et-Tâî, cemiyet hayatını bırakıp uzlete çekilmişti. Kendisine: "Neden insanların arasına katılmıyorsun? diye sorulduğunda şu cevabı verir: Kusurlarımı benden gizleyen insanları ne yapayım?"

Dindar kişiler, kusurlarının başkaları tarafından söylenmesini arzu ederlerdi. Gazzâlî, bizim gibilerinde işler tersine dönmüş, en fazla kin beslediğimiz kimseler bize

[394] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/62.

nasihatta bulunan ve bize kusurlarımızı bildirenler olmuştur. Muhtemel ki bu durum iman zayıflığını ortaya çıkarmakta, demektedir.[395]

c- Kişi nefsinin ayıplarını düşmanlarından öğrenmeye çalışmalıdır. Çünkü öfkeli göz kötülükleri ortaya çıkarır.

Bir insanın ayıplarını sayıp döken kin tutan düşmanından yararlanması; dalkavukluk eden, kendisini öven, ayıplarını örtbas eden bir dostundan faydalanmasından daha çoktur. İnsan tabiatı düşmanı yalanlamak ve söylediklerini çekememezliğe yorumlamak üzere yaratılmıştır.[396]

d- Kişi halkın arasına girmek suretiyle ahlakını düzeltir. Halkın arasında kötü gördüğü her şeyi, nefsine istetip ve nefsini o şeyleri yapıyormuş gibi düşündüğünde; mü'min, mü'minin aynası olduğu için başkalarının ayıplarından pay çıkararak kendi noksanlıklarını görür. Başkalarında var olan kötü alışkanlıkların hepsinden veya daha çoğundan hatta cüz'i bir miktarından kurtulmuş olmadığını anlar. Bu sebeplerden dolayı hatalarını öğrenmek için nefsini kontrol etmeli, başkalarında görüpte

[395] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/62.

[396] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/63

beğenmediği bütün yerilen huylardan nefsini temizlemelidir.[397]

E. GELİŞME ÇAĞINDAKİ ÇOCUKLARDA NEFİS EĞİTİMİ

Çocuk eğitimi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Çocuğun ana-babanın yanında bir emanet olduğu, onun tertemiz kalbinin her çeşit nakış ve desenden uzak, sade ve nâdide bir cevher olarak istenilen her yöne yönlendirilme[398] imkanının var oluşu eğitim ve terbiyesine özel önem verilmesini gerektiriyor.

Çocuğun zamanının en çok geçtiği aile, toplumun temelidir. Aile, kan veya akrabalık bağıyla birbirine bağlı olan, aralarında toplumca belirlenmiş hak ve ödevlere sahip bireylerin oluşturduğu bir kurum, ortak değerleri olan bir gruptur. Genel anlamda aynı soya mensup veya birbirlerine evlilik bağı ile bağlı bulunan kişilerin tümüdür. Daha dar anlamda bir erkek ile kadın ve çocuklarından oluşan toplumun en küçük birimi ve kurumudur.

Eğitimin en iyi gerçekleştirileceği yer de ailedir. İnsanlar, temel değerlerini yeni nesillere aile aracılığı ile

[397] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*III/63.

[398] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/69.

aktarır. Birey ilk dinî, ahlâkî bilgi ve tutumları ailesinden öğrenir. Çocuk eğitimi, ailede başlar, okul ve çevreyle birlikte hayat boyu devam eder. Aile, çocuğa ahlâkî davranışların kazandırıldığı önemli bir konumdadır.

Ailenin çocuk için önemi onun maddî ihtiyaçlarını karşılamaktan kaynaklanmamaktadır. Çocuğun maddî ihtiyaçları değişik şekillerde karşılanabilir. Çocuğun güzel ahlakı elde etmesi her şeyden önce temel ruhî ihtiyaçların karşılanmasına bağlıdır. Bunlar sevgi, disiplin ve özgürlüktür. Bu üç ihtiyaç, birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır yani birlikte karşılanır. Bebeklikte sevgi ihtiyacı yoğundur, ileri yaşlarda ise sevgi ihtiyacının yanında özgürlüğü sağlama ve disiplin verme gereği ortaya çıkar. Aile içinde sağlanan sevgi ve güven ortamını başka yerlerde sağlamak oldukça zordur. Çocuk için özellikle anne sevgisi çok önemlidir. Anne sevgisinden yoksun kalan çocuk, diğer ihtiyaçları giderilse bile, dokunma ve sevme ihtiyacı doyurulamadığı için, psikolojik açıdan tutarsız davranışlar gösterir. Yetiştirme yurtlarında yapılan araştırmalar bu durumu açıkça göstermektedir. Çocuk sevgiyi ailede öğrenmektedir. Çocuğun bedensel, ruhsal ve sosyal gelişimi sevgi dolu sıcak bir ortamda yetişmesine bağlıdır. Böyle bir ortamı sağlayan ilk ve temel topluluk şüphesiz ailedir.

Herkes, ailesinin bedensel özellikleri gibi, düşüncelerini, inançlarını, tutumlarını da taşır. Çünkü bütün bunları çoğu zaman bilinçsizce, ailenin hayatından, uygulamalarından alır.

Ailenin, anne-babanın çocuğunun eğitiminde bazı görevleri vardır. Ailenin görevlerinin başında çocuğun maddî ihtiyaçlarının karşılanması, temel ruhî ihtiyaçların karşılanmasından sonra onun sosyalleşmesi gelmektedir. Sosyalleşme, toplum içinde yaşayabilmek demektir. Bunun için toplumun kuralları bilinmelidir. Toplumda insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen hukukî düzenlemelerin yanında ahlâkî kurallar önemli bir yer tutar. O hâlde aile, çocuğuna ahlâkî kuralları öğretmelidir.[399]

Gazzâlî, çocuk eğitimi ile ilgili olarak çocuk, hayra alıştırılır; kendisine iyi şeyler öğretilirse dünya ve ahirette saadete erer, onun sevabına ebeveyni, bütün hocaları, eğiticileri ortak olur; görüşünü benimsediğini görmekteyiz. Şayet kötülüğe alıştırılır, hayvanların ihmal edilip salıverildikleri gibi başıboş bırakılırsa azar ve helak olur.

[399] Aydın, Mehmet Zeki, "Ailede Ahlâk Eğitimi" *C.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı.VII/2, Sivas, 2003, ss. 125-158.

Günahı da velisi ile idaresini yapanın boynuna yüklenir. *"Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyunuz."*[400] âyeti hem kendimizi hem de idaremiz altında bulunan kimselerin korunmasını, sorumluluğunu idare eden kimseye yüklemektedir. Bir babanın yavrusunu dünya ateşinden korumasından ziyade âhiret ateşinden koruması daha mühimdir.

Çocuğun korunması; onu terbiye etmek, ruhunu güzelleştirmek, ona güzel huyları öğretmek, onu kötü arkadaşlardan korumak, bolluk içinde yaşamaya alıştırmamak, kendisine süsleri ve refah sebeplerini sevdirmemekle olur. Çocuk, küçükken bunlara alışırsa büyüdüğünde bunların peşinde koşarak ömrünü ziyan eder ve ebediyyen helak olur. Babanın vazifesi, çocuğu ilk baştan denetim ve kontrol altına almaktır. Çocuğun bakımı ve emzirilmesinde helal lokma yiyen, dindar saliha bir kadın tutulmalıdır. Çünkü haramdan elde dilecek sütte hayır yoktur.

Çocukta iyiyi kötüden ayırt etme belirtileri görüldüğünde onun daha güzel kontrol edilmesi gerekir. Bu

[400] Tahrîm, 66/6.

çağda çocuğun yemesi, giyinmesi, arkadaş seçimi, ödüllendirilmesi ve cezalandırılması, oyunu ve islami esasların öğretilmesi vb. alışkanlıkların nefsine yerleştirilmesi gerekir.[401] Çocuğun eğitimi, gelişim dönemleri dikkate alınarak yapılmalıdır. Bu çağlardan ahlâk öncesi, bencillik, başkalarına uygunluk, duygusal vicdan, akılcı vicdan ve evrensel ahlâk dönemi[402] şeklinde tasnifler olduğu gibi başka tasniflerde vardır.[403] Bu çağların

---

[401] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/70.

[402] Aydın, Mehmet Zeki, "Ailede Ahlâk Eğitimi" *C.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, s. 125-158.

[403] Bkz. Ay, M. Emin, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?* Timaş Yay., İstanbul, 1995, s. 24; Aydın, Mehmet Zeki, *Ahlâk Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi,* Nobel Yay., Ankara, 2003, s. 41-50; Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri,* Gün Yay., Ankara 1991, s. 66-80; Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye,* Tuğra Neşriyat, İstanbul, ts., s. 52-113; Çileli, Meral, *Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi,* Verso Yay., Ankara, 1986, s. 15. vd.; Çileli, Meral, *14-18 Yaşları Arasındaki Öğrencilerde Ahlâkî Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 1981, s. 23-86; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDVY, Ankara, 1993, s. 251; Selçuk, Muallâ, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, T.D.V.Y, Ankara 2005, üçüncü baskı, s. 24.

herbirinin kendisine mahsus özellikleri vardır.[404] Çocuğun biyolojik gelişimi yanında rûhî gelişimi de önemlidir. Özellikle ilk çocukluk dönemi çocuğun gelişimi açısından çok önemlidir.[405] Bu dönemlere dikkat ederek çocuğun eğitimine özen gösterilmelidir.

1. Bedeni Terbiye:

Çocukların bir kısmı yeme konusunda ilgisiz olarak görülürken bazı çocuklarda anne ve babalarının aşırı ilgi göstermesi, yemek yeme konusunda üstüne fazla düşmelerini koz olarak kullanırlar.[406] Bu aşırılıkların güzel bir şekilde tespit edilmesi gerekir.

Çocukta tespit edilecek aşırı sıfatların ilki yeme hırsıdır. Bu hususta çocuğun eğitilecek yönleri; yiyecekleri sağ eliyle alması, yerken besmele çekmesi, önünden yemesi,

---

[404] Bkz. Altınköprü, Tuncel, *Çocuğun Başarısı Nasıl Sağlanır?*, Hayat Yay., İstanbul, 2002, s. 16-33; Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar,* TDVY, Ankara, 1990, s. 65-155; Williams, Lawrence, *Çocuğunuzu Keşfedin,* çev. Miyase Koyuncu, Hayat Yay., İstanbul, 2002, s. 30-38.

[405] Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş),* DİBY, Ankara, 1987, s. 27.

[406] Nar, Ercan, *Anne, Baba ve Öğretmenim Beni Anlayın!*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2005, ss. 37-40.

başkalarından önce yemeye başlamaması, gözlerini yemeye ve yiyenlere dikmemesi, çabuk çabuk yememesi, iyi çiğnemesi, lokmaları arka arkaya atıştırmaması, ellerini ve elbiselerini kirletmemesi öğretilir.

Çocuk, zaman zaman fazla çeşit olmayan yemek usülüne alıştırılmalıdır. Bu yolla daha sonraki hayatında karşılaşabileceği sıkıntılara katlanabilme özelliğini kazanmış olur. Çok yemek yiyen çocukların iyi bir şey yapmadıkları kendisine anlatılmalıdır. Az yemek ile yetinen çocuklar da övülmelidir. Yemekte başkalarını kendisine tercih etmesi, yemeğe fazla önem vermemesi, yiyecekler nasıl olursa o yiyeceklerle kanaat etmesi kendisine sevdirilip aşılanmalıdır.[407]

Giyinme konusunda çok çeşitli giyim tarzlarının bulunduğu günümüzde çocuklar çok değişik kıyafetler giymeye özendirilmemelidir. Sade bir giyim tarzı çocuklara benimsetilmelidir.

Erkek çocuğa temizlik ve saflığın işareti olan beyaz elbiseler giydirilmelidir. Renkli elbiseler kız çocuklara daha yakışacağı için bu elbiselerin özellikle kız çocuklar tarafından giyilmesi sağlanmalıdır. İpeksi elbiseler giymekten uzak tutulmalıdırlar.

---

[407] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/70; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 385.

Kız çocukları renkli elbiselerin yanında ipeksi kıyafetlerde giyebilirler. Çünkü bunlar kızların giyim–kuşamı içerisinde her hangi bir olumsuzluğa sebebiyet verecek durum taşımamaktadır. [408]

Çocuğun bedeni terbiyesi içerisinde uyuma düzeni sistemli olmalıdır. Çocuğun hayatının düzenli olmasını isteyen her aile bu konuya dikkat eder. Çocuğun gündüzleri uyumasına engel olunmalıdır. Çünkü gündüz uykusu tenbellik verir. Çocuk geceleri ise uykudan alıkonulmamalı, güzel bir şekilde uykusunu alması sağlanmalıdır.

Çocuğun sağlıklı olması, organların sertleşmesi ve bedenin hantallaşmaması için yatak seçimi önemlidir. Çocuk yumuşak yataklarda yatırılmamalıdır. Sert yataklar bedenin sertleşmesi, hareketli olması için daha yararlıdır.[409] Rahat yataklarda yatan çocuk daha sonra hayatında meydana gelebilecek değişikler neticesinde mecburen sert bir yatakta yatmak zorunda kalırsa bunun vereceği sıkıntıya sabredemez.

Çocuğun hayatta karşılaşabileceği nice zorluklar gözönünde bulundurularak yemesi, giyimi, uyku düzeni ve

---

[408] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*III/70; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 385.

[409] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/70; Gazzâlî, *a.g.e.,* ss. 385-386.

kullanacağı her alet uygun şartlarda ayarlanmaya çalışılmalıdır.

Oyun çağına gelen çocuk için oyun, çocuğun tüm gelişimi boyunca göz önünde tutulması gereken bir olgudur. Çocuk, oyun içerisinde bedensel yetkinliklerini geliştirir. Hareket ve davranış olgunluğu kazanır, kendi olanaklarını kavrar ve yeteneklerini sezer.[410] Günlük olarak karşılaştığı gerilimlerden oyunla uzaklaşır.[411] Çocuk, oyun sayesinde arzu ve isteklerini kontrol alışkanlığı kazanır.[412]

Gazzâlî, özellikle okulda eğitimini sürdüren çocukların okuldan döndüklerinde yorgunluklarını üzerlerinden atıp dinlenebilmeleri için oyun oynamalarına müsaade edilmesi gerektiğini söyler. Çocuğu oyundan alıkoymak, sürekli öğrenmeye zorlamak kalbini öldürür, zekasını köreltir, yaşamını zehir eder. Bu sebeple çocuk çalışmaktan kurtulmak için kendi kendine hileler düşünür.[413] Bu durumda kendi elimizle çocuğu yapması gereken birçok şeyden soğutarak hem yalana sürüklemiş hemde psikolojik yapısı üzerinde tahribatlar meydana getirmiş oluruz.

---

[410] Altınköprü, *Çocuğun Başarısı Nasıl Sağlanır?*, s. 56.

[411] Nar, *Anne, Baba ve Öğretmenim Beni Anlayın!*, s. 75.

[412] Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, s. 90.

[413] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/71.

2. İctimâî Terbiye:

Çocuğun anne ve babası ile ilişkilerinde hukukî olmaktan ziyade şefkat ve hürmet esastır. Anne ve baba çocuklarına şefkatle, adaletle muamele edecek, evlad da anne ve babasına hürmet ve itaatle muamele edecektir. Kur'an-ı Kerim'de "*Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti.*"[414] Cihad gibi faziletçe üstün bir amel için ebeveynin rızasını şart koşarken Peygamberimiz (s.a.v.) de evde bakıma muhtaç anne veya babası bulunan kimsenin müracaatını redderek: "*Onlara hizmet suretiyle cihad et*"[415] diye geri çevirmiştir. Bu söz İslam'ın anne-baba rızasına vermiş olduğu değeri gözler önüne sermektedir.

Çocuğun anne-babaya itaati öğrenmesi, ileriki yaşlarda kendisinden meydana gelecek nesiller açısından faydalıdır. Almış olduğu bu kültürü iyi bir şekilde kendi nesline de aktardığında karşılığını muhakkak alacaktır.

Çocukların terbiyesinde arkadaş seçimi de önemlidir. Onu kötü arkadaştan korumak gerekir.[416] Bolluk ve refaha,

---

[414] İsra, 17/23.

[415] Buhari, Cihad, 138.

[416] Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 384.

çok iyi elbiseler giymeye alışmış, duyduğu her şeyi, isteyip aldırtan çocuklarla birlikte olması önlenmelidir. Zira çocuklar büyüme çağlarının başında ihmal edilirse ekseri olarak kötü huylu, yalancı, hasetçi, hırsız, ısrarcı, çok konuşan, hilekar ve beleşçi olurlar. Çocuk tüm bunlardan terbiye edilmekle korunur.

Çocuk okula gönderilerek Kur'an, hadis, salih zatların kıssalarını ve yaşantılarını öğrenmesi sağlanır. Böylece ruhunda salih kişilere karşı sevgi fidanı dikilir.[417]

Değişen ve gelişen dünyamızda zararlı olan kötü alışkanlıklardan çocukları korumanın yolu bu aşamaları tamamlamaktan geçer. İyi bir şekilde İslam kültürünü almış olan çocuktan ailesine, yaşamış olduğu topluma, insanlığa zarar gelmesi düşünülemez. İslam kültüründen mahrum olarak yetişmiş olan bir çocuk, arkadaş çevresi de bu tarz bir eğitimden yoksun ise kendisine ve topluma verebileceği zararları tahmin etmek zor değildir.

Çocuğun yetiştirilmesinde öğretmenin etkisi çok önemlidir. Öğretmen, bir toplumun omuriliğidir. Öğretmensiz bir toplum dikenli bir bahçeyi andırır. Eğitim ve öğretimimizi sağlayan öğretmenlerimize, bize hayatı öğrettikleri için saygıda kusur etmememiz gerekir. Onlar

[417] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/70; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 385.

sayesinde edinmiş olduğumuz bilgi ve tecrübeler bize yaşamımızı kolaylaştırır.

Gazzâlî de bir baba çocuğuna, öğretmeni tarafından dövüldüğünde bağırmaması, karşılık vermemesi, arkadaşlarından şefaat dilememesini öğretmesi, sabır göstermesini tavsiye etmesi, bunun yiğitliğin belirtisi olduğunu öğretmesi gerekir,[418] der.

Bir çocuğun terbiyesini yapan hiçbir öğretmen yetiştirdiği kimseyi dövme gibi bir düşünceyi taşımaz. Özellikle dövme gibi durumların ortadan kalktığını biliyoruz. Şayet böyle bir durum söz konusu olacaksa öğrenci bu durumun nereden kaynaklandığını iyi analiz etmelidir.

3. Çocuğa Verilecek Temel Eğitim:

İnsan, doğumundan ölümüne kadar gelişimini belirli evreler içerisinde sürdürür. Genellikle çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak belirlenen bu dönemleri kesin yaş sınırları ile ayırmak mümkün değildir. Her evre bir öncekinin etkisi altında oluşur, bir sonraki evreyi

[418] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/71.

etkiler.[419]Bireyin yaşadığı fiziki, sosyo-kültürel, ve ekonomik durumlar bu evreler üzerinde etkilidir.

Psikologlar zihin gelişiminin birçok evrelerden geçen bir süreç olduğunu söylemektedirler.[420] Çocuk, doğumundan itibaren planlı, kontrollü bir eğitime tabi tutulmalıdır. Çocuklar kendilerine ilginç gelen bir şeyi çözebilmek için evden, okuldan, televizyon gibi iletişim araçlarından, okuyup gördükleri herşeyden etkilenerek neticeye varırlar. Çocuklarda var olan sınırlı kapasite her olayı çözümlemeye yeterli olamamaktadır.

Dinsel düşünce bir gelişim sürecini gösterir. Somut düşünceden soyut düşünceye geçiş kolay gerçekleşmez. Somut düşüncede yaşla birlikte bir azalma meydana gelir ama tamamen kaybolmaz.[421] Çocuk ilk dönemlerinde Allah, ölüm, sevap, iyilik gibi kavramları kavramakta sıkıntı çeker. Allah'ı büyük insan olarak düşünebilir. Bu sebeple çocuğa verilecek bilgiler somuttan soyuta doğru olmalıdır. Çocuğun yaşı ilerledikçe anlama kabiliyeti, sınıflandırma özelliği gelişir. Bu durumları göz önünde bulundularak temel eğitimi verilmelidir.

---

[419] Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler,* s. 24.

[420] Selçuk, *a.g.e.,* s. 29.

[421] Selçuk, *a.g.e.,* ss. 32-33.

Gazzâlî, çocuk temyiz çağına[422] geldiğinde temizliği ve namazı terketmesine göz yumulmaması gerektiğini söyler. Bu çağ iyi kötüden, doğruyu eğriden ayırtedebilme dönemi olduğu için temizliğin insan hayatı üzerindeki önemi, hayata etkileri çocuğa en iyi şekilde kavratılmalıdır. İbadetlerden namazın öğrenilmesi gerektiği ve yerine getirilmesinin de bir sorumluluk olduğu aşılanmalıdır. Peygamber (s.a.v.) *"Çocuklarınıza yedi yaşındayken namaz kılmalarını söyleyiniz. On yaşına bastıkları halde kılmazlarsa kendilerini cezalandırınız."*[423] buyurarak çocuğun ruhen şekillendiği bir döneme işaret ediyor. Çocuğa ramazanda ara-sıra oruç tutturularak alışkanlık kazanması sağlanır. Gerekli dini alt yapıyı sağlayacak bilgiler kendisine öğretilir.[424] Bu bilgiler sayesinde dini yaşama kolaylaşır. Daha ileri boyutta bir ilim tahsili yapamamış olsa dahi bu bilgilerle günlük ibadet ve ahlâkî anlayışını düzenleme imkanına sahip olmuş olur.

---

[422] Temyiz çağı: Yedinci yaştan sonra başlayıp, akıllı olarak bülüğa erinceye kadar ki geçen dönemdir. (Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, terc. Ahmet Efe (ve diğerleri), Risale Yay., İstanbul, 1984, V/97.

[423] Ebû Dâvûd, Salat, 26.

[424] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/71.

Günlük hayatta sık sık karşılaştığımız hırsızlıktan, haram yemekten, hainlikten, yalandan, edepsizlikten menedilir. Dünyanın, dünyadaki hiçbir şeyin aslı olmadığı, sürekliliği bulunmadığı, ölümün dünyanın nimetlerini noktaladığı, dünyanın geçici bir yurt olduğu, âhiretin geçici yurt olmadığı öğretilir.[425] Bunları düşünen ve menedilen çocuk bu kötülüklere sapmamak için dikkatli olur. Bu terbiyenin verilebilmesi için çocukluk çağı iyi değerlendirilmelidir.

Çocuk, küçükken iyi, sâlih bir evlat olarak yetişmişse bu sözler erginliği sırasında kendisini etkiler, kalbinde izler bırakır. Aksi bir istikamette yetişmiş, oyun, eğlence, yüzsüzlük, açgözlülük, giyinme, süslenme, böbürlenme sevdasıyla yetişmişse kalbi, hakkı kabule yanaşmaz.

Çocuk, cevheriyle hem hayrı hem de şerri kabul edecek bir istidatta yaratılmıştır. Kendisini iki taraftan birine ebeveyni yönlendirir.[426] Peygamber (s.a.v.) şöyle buyuruyor: *"Her çocuk fıtrat üzere doğar. Kendisini ebeveyni yahudileştirir veya hıristiyanlaştırır veya*

[425] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III/71.

[426] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/71.

mecusileştirir."[427] Onun için çocukluk çağında çocuğa ne verilirse onu alacağı unutulmamalıdır.

Çocuklara ulvî duygular aşılanmalıdır. İlkeli, dürüst olmanın bir erdem olduğu anlatılmalıdır. Çocuğa, Allah'ın tevazu sahibi insanları yücelttiği, kibirli, gururlu insanları alçalttığı fikri aşılanırsa arkadaşlarına karşı babasının imkanlarıyla veya yiyecek ve elbiseleriyle, defter ve kalemleriyle övünmesine kazanmış olduğu ulvî duygular mani olur. Tevazunun önemi anlatılan çocuk, birlikte yaşadığı herkese saygı göstermeye, onlara karşı tatlı dilli olmaya, yumuşak ve nazikçe konuşmaya başlar. Hoşuna giden bir şeyi çocuklardan almaması, büyüklüğün almakta değil vermekte olduğu; fakir çocuğu ise kendisine başkalarından bir şey almanın âdilik, düşkünlük, alçaklık sayıldığı, başkalarının elindeki lokmaya göz dikmenin köpeklerin tineti olduğu öğretilir.[428] İnsana insan olduğu için değer vermesi gerektiği fikri hayatta karşılaşabileceği bir çok zorluğu aşmasına yardımcı olacaktır.

Çocuklara davranışlarına yön verecek alışkanlıklar kazandırmak için çalışılmalıdır. Çocuklara altın, gümüş sevgisi ve bunlara heves etmesi kötülenip yerilir. Bulunduğu

---

[427] Buhâri, Cenâiz, 80.

[428] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/71; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 386.

yere tükürmemesi, sümkürmemesi, başkalarının huzurunda esnememesi, arkasını dönmemesi, ayak ayak üstüne atmaması, avucunu çenesinin altına koymaması, başını dirseğine dayamaması öğretilir.

Çocuğa nasıl oturacağı öğretilir, çok konuşmaktan men edilir. Çok konuşmanın yüzsüzlük olduğu, kötü kimselerin adeti olduğu kendisine izah edilir. Alışkanlık haline getirmemesi için daha küçük yaşlarda iken doğru olsun yalan yere olsun yemin etmekten menedilir. Söze ilk başlamaktan menedilir. Fazla konuşmamaya, sorulan sorulara sadece cevap vermeye alıştırılır. Bir büyüğü konuştuğu vakit güzelce dinlemesi, kendisinin yanına gelen kimseye ayağa kalkması, ona yer açması ve önünde oturması öğretilir.[429]

Çocuklara verilecek olan temel eğitim içerisinde zikrettiğimiz dini ilimlerin tahsili, kötü olan alışkanlıklardan uzak tutulması, salih bir kişilik olarak yetiştirilmesi hem ailenin hem de içerisinde yetişmiş olduğu toplumun vazifesidir. Oturma adabından çevreye saygı ilkesine varıncaya kadar elde etmiş olduğu her fikir çocuk için bir kazançtır.

---

[429] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/71; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 386.

4. Mükafat ve Cezanın Nefis Eğitimindeki Yeri:

Ödül veya mükafat, bir iyilik yada başarı karşılığında verilen armağan, mükafattır.[430] Ödül, bir teşvik aracıdır. Ödüllendirilen hareketi, anne babanın açık bir dille takdir etmesi, o davranışı beğendiğini belirtmesi ve sevincini göstermesi gerekir.[431] Ödül, bir ödevi yaptırmanın amacı değil, yapılan iyi bir işin, iyi bir hareketin hoş bir karşılığı olmalıdır. [432] Çocuk, almış olduğu ödülün bir iyilik yada başarının neticesinde olduğunu hissetmelidir. Bu algılayış tarzı daha sonra yapacağı birçok iyiliğin yada başarının anahtarı olacaktır.

Anne-baba çocuğa ödül olarak ne vereceklerini çocuğun önünde konuşmamalıdır.[433] Çocuk için elde edilen ödülün en ince ayrıntısına kadar anne-baba tarafından kendi yanında konuşulması o ödülün değerini yada sürpriz olma özelliğini yitirmesine sebeb olabilir.

---

[430] Parlatır, *Türkçe Sözlük,* s. 1717.

[431] Dodurgalı, Abdurrahman, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler,* MÜİFAVY, İstanbul, 1999, s. 147.

[432] Kanad, H. Fikret, *Kısaltılmış Pedagoji*, MEBY, İstanbul, 1977, s. 86.

[433] Apuhan, Recep Şükrü, *Çocuklarda ve Gençlerde Ahlak ve Karakter Eğitimi,* Timaş Yay., İstanbul, 2003, s. 34.

Çocukta güzel huy ve beğenilen davranışlar görüldüğünde kendisini okşamak, sevineceği bir şeyle ödüllendirmek, halk arasında övmek gerekir.[434] Bu sayede çocuk daha iyi motive ve onurlandırılmış olur. Güzel bir şekilde ödüllendirilen çocuğun iç dünyası ve çevresine yansıttığı psikolojik hava olumlu olur.

Suç işleyen çocuk için ise ceza, her şeye rağmen kaçınılmaz olabilir. Bu durumda bazı noktalara dikkat edilmezse, bu önlem yararsız olabilir. Ceza; suçla orantılı, içeriğini açıklayacı, suçu giderici, suçun önemini çocuğa kendi benliğinde hissettirici olmalıdır. Öç alıcı değil, eğitici olmalıdır.[435]

Gazzâlî'ye göre de çocuk bazı durumlarda terbiye ile bağdaşmayan kötü bir hareketi ilk defa yaparsa kusurunu görmezden gelip haya perdesini yırtmamak, ayıbını meydana çıkarmamak, herhangi bir şahsında böyle şeyleri yapmasının tasavvur olunabileceğini açığa vurmamak gerekir. Özellikle çocuk kusurunu gizlemeye, saklamaya özendiğinde hiç üstüne varılmamalıdır. Kabahatı yüzüne vurulursa bu kez kendisine cesaret gelir ve yapacağı işlerin meydana çıkmasına aldırış etmez.

---

[434] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* III/70; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet,* s. 385.

[435] Altınköprü, *Çocuğun Başarısı Nasıl Sağlanır?*, s. 205.

Çocuk, aynı kusuru ikinci kez işlerse gizlice azarlanır, yaptığı iş gözünde büyütülür ve kendisine: "Sakın bundan sonra böyle bir iş yapma, bu gibi hareketlerin görülürse halk arasında rezil olursun" gibi sözler söylenirse de çocuk, gelişi güzel azarlanmamalıdır. Çünkü sık sık cezalandırılması ve azar işitmesi kötü hareketlerde bulunmasını kolaylaştırır, kalbinden sözlerin tesirini düşürür.[436]

Çocuğun kendisi hakkında zayıf bir imaja sahip olmasına sebep olacak, onun girişim gücünü azaltacak bütün müdahale ve cezalar yanlış olduğu, çocuğun sık sık cezalandırılması, cezanın etkisini yok edeceği[437] hiçbir zaman unutulmamalıdır. Suç-ceza dengesi daima gözetilip korunmalıdır.

Baba çocuklarına karşı konuştuğu her sözde temkinli olmalıdır. Gerektiği zaman ödüllendirmeyi bildiği gibi ara-sıra hataları sebebiyle azarlayabilmelidir.[438] Ödül ve ceza dengeli olduğu zaman çocuk üzerinde karşılığını bulur. Anne-baba ve diğer eğiticilik görevini üstlenenler, çocuğu

---

[436] Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III/70; Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, s. 385.

[437] Apuhan, *Çocuklarda ve Gençlerde Ahlak ve Karakter Eğitimi,* s. 144.

[438] Gazzâlî, *a.g.e.,* III/70; Gazzâlî, *a.g.e.,* s. 385.

gerekenden fazla ödüllendirip, aşırı yada hak ettiğinden daha az cezai yöntemler uygulamamaları gerekir.

SONUÇ

İnsanın doğal olarak yapısında bulunan; Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler, birçok kelamcı, tefsirci, ahlakcı, felsefeci ve mutasavvıf tarafından bütün kötülük ve iyiliklerin kaynağı olarak görülen "nefis", insan hayatının sürekliliğini sağlayan, bedene hayat vermesinin ötesinde bir fonksiyonu yerine getiren latif bir varlıktır.

İslam kültüründe nefis; ruh, kalp ve akıl kavramlarıyla çoğu zaman birbirilerinin yerine kullanılmakla birlikte mücadele halinde olmuşlardır. Bu mücadelenin neticesinde bunların birbirilerine karşı daima üstünlük kurmaya çalıştıkları ifade edilmiştir. Biri diğerlerine kimi zaman hakim konumuna yükselmiş ve onları idaresi altına almıştır. Kimi insanda kalp, kiminde nefs-i emmare hakim olurken bazısında da akıl egemen olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de değişik şekillerde kullanımını gördüğümüz nefis, genelde eleştirilmiştir. Hadis-i şeriflerdeki durum da bundan farklı değildir. İslam'ın iki temel kaynağı bize nefis üzerinde nasıl hakimiyet

kuracağımızın yollarına ışık tutarken nefsin, bize verebileceği zararlardan da bahseder.

Mutasavvıflar nefsin, insan üzerindeki etkilerini olumlu ve olumsuz yönden ele alarak onu eğitmenin yollarını aramışlardır. Nefsi eğitme konusunda birçok metod uygulayan mutasavvıflar, nefsi yedi mertebede incelemişlerdir. Bu mertebelerin en alt mertebesi nefs-i emmâre olup en üst mertebesi de nefs-i kâmiledir.

İncelememizde gördüğümüz gibi bir çok ilim dalı ile uğraştıktan sonra tasavvufta kendisini bulan Gazzâlî, tasavvufî hayatında nefis ve eğitimi ile ilgili büyük bir mücadele vermiş ve bu konuda başta *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* olmak üzere *Kimyâ-yı Saadet, el-Mürşidü'l-Emîn, Mearicü'l-Kuds, Mişkâtü'l-Envâr* v.b. pek çok kıymetli eser vermiştir.

Nefsi insanda öfke, şehvet gücü ve kötü sıfatların kendisinde toplandığı varlık, insanın hakikatından ibaret olan latîfe ve insanın bizzat kendisidir gibi cümlelerle tarif eden Gazzâlî, nefsi insanın hayatını idame ettirmesini sağlayan bir varlık olarak görür. Kimi zaman nefse ruh, kalp, akıl anlamlarını vererek bunların birbirilerinin yerine kullanılabileceğini de belirtir. Nefis, sürekli kontrol altında tutulması gereken, başıboş bırakıldığında hem kendisine

hem de insanın özüne, çevresine zararı olabilen bir varlıktır. İnsanoğlu nefsini kontrol sayesinde onun üzerinde hakimiyet kurabilir. Nefsin insana verbileceği muhtemel zararından korunabilir.

Nefis eğitimi, insan hayatı içerisinde üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Güzel ahlak ile kötü ahlakın ortaya çıkışı nefsin durumuna bağlıdır. Güzel huyda mükemmelliği elde edebilmek için ilim, öfke, şehvet ve adalet güçlerinin güzel ve uyumlu olması gerekir. Bunların uyumundan ahlakın ana unsurları olan hikmet, şecâat, iffet ve adalet duyguları doğar. Bunlar uyumlu olmazsa insan hayatı, nefs-i emmarenin tahakkümü altında kalır ve hayatta uygun olmayan birçok işin meydana gelmesine sebep olur. Bu ise kişinin dünya ve ahiret hayatının kaybına sebep olur.

Mutasavvıfların ve Gazzâlî'nin nefsi terbiye etmenin yolu olarak ortaya koydukları temel prensipler ve hususlar öyle görünüyor ki, bütün insanların nefislerini eğitme noktasında başvurabilecekleri evrensel esaslardır. Kişinin salih kimselerle beraber olarak onların güzel hallerini kendisine örnek alması; az yeme, az konuşma ve az uyuma ile de nefsin yönlendirebileceği kötü duygu ve düşüncelerden kendini koruması bu esaslardandır. Kişi, bu güzellikleri nefis muhasebesi yaparak desteklemeli, nefse

muhalefet ederek ve kendisini şehvetlerden uzak tutarak nefsine hakim olmalıdır.

Nefis eğitiminde uygulanan yöntemler arasında kalbin mala yönelmesine engel olma, nefsi hakir ve küçük görme, beden ve elbise temizliğine dikkat etme, gücüne göre sorumluluk alma, riyazet ve mücahede ile eğitim gelir. Eğitimde iradeli olma şartıyla tedrici bir yolun takip edilmesi, zor olan bir çok problemin aşılmasına yardımcı olacaktır. Bütün sûfilerde olduğu gibi Gazzâlî de bu tedrici yolun uygulanmasında mutlak bir şeyhe ihtiyaç duyar. Şeyh, müridin ihtiyacına göre yapılması gerekenleri tavsiye ederek ve belirli bir proğram dahilinde müridinin seyr-u sülûkunu tamamlamasına yardımcı olmalıdır.

İnsanlığın üzerinde önemle durduğu nefis eğitimi, gelişme çağındaki çocuklarda daha dikkatli ve titizlikle uygulanmalıdır. Hayatını çocukluk yıllarında alacağı terbiye üzerine kuran çocuk için yeme, içme, giyim, arkadaş seçimi, gerekli görüldüğü zaman ödül ve ceza verilmesi, uyku düzeninin ayarlanması, ulvî duyguların aşılanması, davranış eğitimi verilmesi, oyun zamanı ve islami esasların öğretilmesi v.b. işleri içerisine alan bedeni, içtimai terbiye onun kişiliğine uygun bir biçimde ve zamanında verilmelidir. Çevremizde olan birtakım olayları gözönüne

alırsak bu dikkatli ve titiz davranmaya ne kadar ihtiyacımız olduğu açıkça görülecektir.

Nefsine hakim olup onu idaresi altına alabilenler, ahlakın güzelliğine ve hakikatine ulaşırlar. Bu güzelliklere sahip olan kimseler kendi iç dünyası ile olduğu gibi çevresi ile de daima barışık bir hayatı sürdürme imkanına sahip olurlar. Nefsin isteklerine boyun eğen, nefs-i kamile'ye ulaşamayan kimseler ise aynı huzur ve mutluluğa ulaşamazlar. Nefsinin özelliklerini iyi tanıyıp kavrayan, onu olması gereken konuma yerleştiren kimse; Rabb'ini tanımanın yollarını elde etmiş bir şekilde dünya ve ahiret saadetine ulaşmanın ortamını kendisi için hazırlamış olur.

BİBLİYOĞRAFYA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Fikr Yay. Beyrut, 1994, 4. Baskı.

Altınköprü, Tuncel, *Çocuğun Başarısı Nasıl Sağlanır?*, Hayat Yay., İstanbul, 2002.

Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi,* Akçağ Yay., Ankara, ts.

Alusi, Ebü's-Sena Şehabeddin Mahmûd b. Abdullah, *Ruhu'l-Meâni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Dâru'l-Fikr Yay., Beyrut, 1987.

Apuhan, Recep Şükrü, *Çocuklarda ve Gençlerde Ahlak ve Karakter Eğitimi,* Timaş Yay., İstanbul, 2003.

Ay, M. Emin, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?,* Timaş Yay., İstanbul, 1995.

Aydın, Mehmet Zeki, "Ailede Ahlâk Eğitimi" *C.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2003, sayı.VII/2.

_____, *Ahlâk Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi,* Nobel Yay., Ankara, 2003.

Bilgin, Beyza-Selçuk, Mualla, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri,* Gün Yay., Ankara, 1991.

Buhâri, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Muhtasaru-Ruhı'l-Beyân*, Damla Yay. İstanbul, 1995.

Calverley, E.E. "Nefs"mad., *İslam Ansiklopedisi,* MEBY, Ankara, 1997.

Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye,* Tuğra Neşriyat, İstanbul, ts.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara, 1997.

Cevheri, İsmail b. Hammad, *Tacu'l-Lüğa ve Sıhahı'l-Arabiyye,* thk. Ahmed Abdü'l Gafur Atar, Dâru'l-Ulemâ'i-Lilmelâyin, Beyrut, 1990, 4. Baskı.

Cevziyye, İbn Kayyım, *Nefis Tezkiyesi,* Karınca Yay., İstanbul, 2003.

Cürcânî, Seyyid Şerif, "Nefs"mad., *et-Ta'rifât,* y.y., ts**.**

Çamdibi, Hasan Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî,* Han Yay., İstanbul, 1983.

Çileli, Meral, *Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi,* Verso Yay., Ankara, 1986.

_____, *14-18 Yaşları Arasındaki Öğrencilerde Ahlâkî Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 1981.

Dodurgalı, Abdurrahman, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler,* MÜİFVY, İstanbul, 1999.

_____, "Nefs ve Eğitimi," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, MÜİFVY, İstanbul, 1998.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük,* Vadi Yay., Ankara, 2003, 16. Baskı.

Gölcük, Şerafeddin- Toprak, Süleyman, *Kelam,* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Konya, 1988.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Ergül, Adem, *Kur'an ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İstanbul, 2000.

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal Tefsir,* İşaret Yay., İstanbul, 2000.

Eşrefoğlu Rûmî, Abdullah b. Eşref, *Müzekkin Nüfûs,* Arslan Yay., İstanbul, 1971.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Âdâbu's-Sûfiyye, (Adabü's-suhbe ve'l-muaşere)* thk. Muhammed Suud Meini, Vezaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'd-Diniyye, Bağdad, 1984.

_____, *Bidâyetü'l-Hidâye,* thk. Muhammed Haccar, Darü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1990; *Bidâyetü'l-Hidâye,* çev. Abdulkadir Akçiçek, Bahar Yay., İstanbul, 1964; *Hidayet rehberi=Bidayetü'l-hidaye*, haz. Veysel Akkaya, İnsan Yay., İstanbul 2003.

_____, *Eyyühe'l-Veled, (Mecmû'atü-Resaili'l-İmami'l-Gazzâlî içinde)*, Daru'l Kütübi'l-Ilmıyye, Beyrut, 1994; *Ey Oğul,* trc. Yaman Arıkan, Elifbe Yay., İstanbul, 1981.

_____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* thk. Bedevî Tabate, Endonezya, ts.; *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* trc. Sıtkı Gülle, Huzur Yay., İstanbul, 1998; *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* trc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul, 1974; *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* trc. Ali Arslan, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1971.

_____, *Kimyay-ı Saadet,* (*Mecmû'atü-Resaili'l-İmami'l-Gazzâlî içinde),* Daru'l-Kütübi'l-Ilmıyye,

Beyrut, 1988; *Kimyay-ı Saadet,* trc. A. Faruk Meyan, Bedir Yay., İstanbul, 1979; *Kimyay-ı Saadet,* çev. Hakkı Şenkon, Hilal Yay., Ankara, 1961; *Kimyay-ı Saadet,* çev. Ali Arslan, Arslan Yay., İstanbul, 1979.

_____, *Meariculd-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs,* y.y., ts.; *Meariculd-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs, Hakikat Bilgisine Yükseliş*, çev. Serkan Özburun, İnsan Yay., İstanbul, 2002.

_____, *Mişkatu'l-Envar*, (*Mecmû'atü-Resaili'l-İmami'l-Gazzâlî içinde),* Daru'l Kütübi'l-Ilmıyye, Beyrut, 1994.

_____, *Mişkâtü'l-Envâr,* thk. Muhammed es-Seyyid Celyend, Darü'l-Yemeniyye, Yemen, 1983; *Mişkatü'l-envar: nurlar feneri* çev. Süleyman Ateş, Bedir Yay., İstanbul, 1966; *Nur metafiziği = Mişkatü'l-Envar,* trc. A. Cüneyd Köksal, Gelenek Yay., İstanbul, 2004.

_____, *Mi'yar-u Hüsn-i Ahlak,* trc. Hüseyin Tevfik, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1305.

_____ ,*Mîzânü'l-Amel,* Darü'l-Hikme, Dımaşk, 1986; *Amellerde İlahi Terazi,* trc. Abdullah Aydın, Aydın Yay., İstanbul, 1971.

_____, *Munkızu Mine'd-Dalâl,* (*Mecmû'atü-Resaili'l-İmami'l-Gazzâlî içinde)*, Daru'l Kütübi'l-Ilmıyye, Beyrut, 1988.

_____, *Mükaşefetu'l-Kulub*, çev. Salih Uçan, Çelik Yay., İstanbul, 1980.

_____, *Mürşidü'l-Emin ilâ Mev'izeti'l-Mü'minîn,* çev. Abdulkadir Akçiçek, Bedir Yay., İstanbul, 1987.

Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnavut (ve diğerleri), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut,1999.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi,* TDVY, Ankara, 1993.

Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcub Hakîkat Bilgisi,* haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1996, 2. Baskı.

İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvini, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

İbn-i Kesir, Hafız İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* Beyrut, 1969.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* Dâru's- Sadr Yay., Beyrut, 1990.

Kanad, H. Fikret, *Kısaltılmış Pedagoji*, MEBY, İstanbul, 1977.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarîkatler Tarihi,* Dergah Yay., İstanbul, 1999.

Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buhâri, *Taarruf, Doğuş Devrinde Tasavvuf*, haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul,1992, 2. Baskı.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, haz. Hayrettin Karaman (ve diğerleri), TDVY, Ankara, 1997, 2. Baskı.

Kuşeyri, Abdulkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyrî fî Ilmi't-Tasavvufi*, Beyrut, 1990, 2. Baskı.; *Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul,1999, 3. Baskı.

_____, *Letâifü'l-İşârât,* Mektebetü't-Tevfîkiyye, thk. Saîd Katıfe, Derve, 1999.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi,* Dergah Yay., İstanbul, 1990, 2. Baskı.

Küçük, Hülya, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Nükte Kitap, Konya, 2004, 2. Baskı.

Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb,* çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, Semerkand Yay., İstanbul, 2004.

Mevdûdi, Ebu'l-A'la, *Tefhîmu'l-Kur'an,* İnsan Yay., İstanbul, 1997.

Mustafa İbrahim (ve diğerleri), *el-Mu'cemü'l Vasît*, Çağrı Yay., İstanbul, 1996.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi, *es-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

Nar, Ercan, *Anne, Baba ve Öğretmenim Beni Anlayın!*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2005.

Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Şeref, *Riyazü's-Salihin*, trc. M. Yaşar Kandemir (ve diğerleri), Erkam Yay., İstanbul, 1997.

Muhasibî, Hâris, *el-Vesâyâ,* thk. Abdu'lkadir Ata, Daru'l –Kütübi'l-Ameliyye, Beyrut, 1986.

_____, *er-Riâye, (Nefis Muhasebesinin Temelleri),* çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan Yay., İstanbul, 1998.

Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar,* TDVY, Ankara, 1990.

Ögke, Ahmet, *Kur'an' da Nefs Kavramı,* İnsan Yay., İstanbul, 1998.

Parlatır, İsmail (ve diğerleri), *Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Selçuk, Muallâ, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, TDVY, Ankara, 2005.

Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer, *Avârifü'l-Meârif,* y.y., ts.; Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif, Tasavvufun Esasları,* çev. H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, Vefa Yay. İstanbul, ts.

Taylan, Necip, "Bilgi"mad., *DİA,* Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1992

Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat,* Kitap Dünyası Yay., İstanbul, 2001.

Tirmîzi, Ebû Îsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, İstanbul, 1981.

Tûsî, Ebû Nasr Serrac, *el-Lum'a, İslam Tasavvufu,* çev. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay. , İstanbul, 1996.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* Kabalcı Yay., İstanbul, 2001.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis,* Yediveren Yay., Konya, 2001.

Williams, Lawrence, *Çocuğunuzu Keşfedin,* çev. Miyase Koyuncu, Hayat Yay., İstanbul, 2002

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş),* DİBY, Ankara, 1987.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili,* Azim Dağıtım, İstanbul, 1992; *Hak Dîni Kur'an Dili,* Yenda Yay., İstanbul, ts.,

Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed'ül-Huseyni, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakın bi-Şerhi İhyâi Ulumi'd-Dîn*, Daru'l-Kütübü'l 'ılmiyye Yay., Beyrut, ts.

Zuhaylî, Vehbe, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, terc. Ahmet Efe (ve diğerleri), Risale Yay., İstanbul, 1984.